

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 99 (17047)

2005 чылдың
сентябрь 6,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.00
Садар өртээ — 3 рубль.

Терроризмге удур демиселдин эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнде Кызылга

БИСТИН КҮЖҮВҮС — БИСТИН ДЕМИВИСТЕ

Соңу Осетияның Беслан хоорайның 1 дугаар школазынга сентябрь 1-3 хүннеринде террорисчи актыга террористер 331 кижини, оларның иштинде 170 бичии уругларны амы-тынындан чарган. Ооң-биле холбаштыр сентябрь 3-тү Терроризмге удур демиселдин эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү кылдыр чарлаан.

Ол хүн найысылалдың дыштанылга парыгының аксында Ада-чурттуң Улуг дайынының эки турачыларынга тураскаалдар шөлүнге митинг-парад болган. Митингини Тываның профэвилелдер федерациясы база Тывада «Чаңгыс демниг Россия» партияның девискээр организациясы организастап эрттирген. Аңаа эмчилер, башкылар, школачылар болгаш хей-ниити организацияларының кежигүннери киришкен. Парадты кызыгаар шериглериниң болгаш иштики херектер органнарының ажилдакчыларының чыскаалы улам каастап турган.

Тываның профэвилелдер федерациязының удуртукчузу Карбай-оол Херткевич Шавыраа бөгүн, Терроризмге удур демиселдин эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнде бүгү Россияда митингилер болуп турарын дыңнаткан. Ол ышкаш Москваның шагы-биле 13 шак 05 минута турда, бүгү-российжи кажыыдал минутагы болурун чарлааш:

— Амгы үеде кижилер бүрүзүн дүвүредип турар апарган бо халаптыг чорукка, терроризмге удур демиселге күжүвүстү мөөңнеп, бот-боттарывысты деткип, демнешпес болзувусса, ол биске алыспас! — деп кыйгырыгны кылган.

Тывада «Чаңгыс демниг Россия» партияның девискээр организациязының даргазы Зоя Юрьевна Доржу кайы-даа хоорайга, кайы-даа булуңга мындыг халап болу берип болур, ынчангаш бистиң күжүвүс чүгле чаңгыс демниг-висте дээрзин айыткан.

Ооң соонда Кызылдың өөредилге килдизиниң даргазы Галина Ивановна Гостева кыйгырыгны салган:

— Ооң мурнунда сентябрь 1 — өөредилге чылының эгези, өгбүлелерге, ада-иелерге, өөреникчилерге, башкыларга эң чырык, чараш, уттундурбас хүн турган. Ада-иелер ажы-төлүн бистиң школаларывысче бүзүрелди-биле чорудуп, уруг-дарыы чача-чаа билиглерге, чараш мөзү-бүдүшке өөренип алзын, келир үеде төлөптүг салгакчыларывыс болзун деп чырык, чаагай күзелдер-биле чоргузуп турган. Ам бо хүн кажыыдалдың хүнү апарган... Мындыг ханныг чорукту кылган террористер бистиң-не школаларывыска өөренип турганынга бүзүрээри берге-дир. Оларны кижилер деп безин адаары берге. Олар тайбың чурттакчыларны, чаш ажы-төлдү даады-ла серемчилелде, коргуушкунда чоруурун чедип алыр бак ералыг сорулгалыг. Бис ону болдурбас ужурулг бис. Ынчангаш келир үевис, амыр-тайбың чорууус дээш холдары-

айтырыг болурун айтыткаш:

— Кижилер бүрүзү аас-кежиктиг болуксап чоруур. Бис, бистиң амыдыралывыс бот-боттары-выстан хамаарылгалыг. Ынчангаш бот-боттарывыска болгаш долгандыр турар бойдуска хумагалыг, кээргээчел, сагыш човаачал чоруур болзувусса, ол бүгү буяныг чорууус биске боттары-выска-ла катап эглип келир. Ынчангаш чүгле бодуустуң күзел-висти мурнадып алгаш, өскелерни херекке албас чорууустан уштунуп, бот-боттарывысты дыңнажып, билчип, аравыста найыралдыг чурттаалыңар! А бис шажын улузу

амылыг бүгү амытаннарның, бүгү кижилерниң тайбың-чаагай чоруу дээш тейлеп, йөрээп чоруур бис — деп чугаалаан.

Ол ышкаш Тывада «Чаңгыс демниг Россия» партияның аныяктар организациязының даргазы, ТКУ-нуң 4-кү курузунуң студентизи Азияна Донгак, Тываның херээженнер чөвүлелиниң даргазы И.Ш.Очур, православ-христиан хүрээден Вячеслав ада, Тывада коммунист партияның девискээр салбырының удуртукчу А.К.Канзай болгаш тус черниң хамнар нитилели, Шериг комиссариадан, иштики херектер органнарындан төлээлер сөс ал, чүве чугаалаан. Түннелинде митингге киришкенер — Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчылары террористерге болгаш террорисчи актылар дугайында меге дыңнадылар кылыр хамаатыларга хамаарыштыр хоойлуну дүрген хүлээп алырынче кыйгырган.

Ооң соонда, чыылган чон милицияның тускай бөлүүнүн, кинолотуг албан төвүнүн шериг-житкен көргүзүглерин, Тываның күрүне филармониязының артистеринин бараалгатканы патриотчу ырыларын сонуургап көргөн.

Чойганмаа САТ.

ЧУРУКТА: митинг үезинде.
В.САВИНХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Телеграмма

«Шын» солуннуң кол редактору
А.О. Херткеке

Хүндүлүг Артур Ойнар-оолович болгаш «Шын» солуннуң ажилдакчылары!

Алтай Республиканың «Алтайдын-Чолмоны» национал солунуң коллективи Силерниң солунуңарның бирги номери үнүп эгелээнинден бээр 80 чыл болган юбилейи-биле холбаштыр изиг байырыңы чедиргеш, Силерге быжыг кадыкшылды, тайбыңны, аас-кежикти, чогаадыкчы чедишкиннерни күзедивис, Силерни номчукчуларның бзүрели кезээде деткип турзун.

«Алтайдын-Чолмоны» солунуң кол редактору
Т.Н.Туденева.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының штат езугаар ажилдаар бир олудун Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызынга дамчыдып бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

1.Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызының штат езугаар ажилдаар бир олудун ону хандыраар материалдыг чарыгдалдары-биле кады Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызынга дамчыдып бээр.

2. «Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың апрель 16-да № 3 Чарлыыга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) Чарлыктың 4 пунктузунда «74» деп санны «73» деп сан-биле солуур;

б) Ол-ла Чарлык-биле бадылаан, Канцелярия структуразында:

6 пунктуда «2» деп санны «1» деп сан-биле солуур.

3. «Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының айтырыглары» деп Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 20-де № 83 Чарлыыга дараазында өскерилгени кириер: Чарлыктың 5 пунктузунда «12» деп санны «15» деп сан-биле

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2005 чылдың сентябрь 2 № 205

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажилдап турар кижилерниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының күш-ажыл төлевирин сайзыраңгайжыдар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажилдап турар кижилерниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының социал магадылалдарын хандыраар, Тыва Республиканың чогуур хоойлузун хүлээп алгыже чедир оларның күш-ажыл төлевирин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1.Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажилдап турар кижилерге болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-

солуур.
4.«2005 чылда Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарының эргелеп-башкарылга аппарадының үстүү санын бадылаар дугайында база штаттыг олуттарны дамчыдып бээр дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 28-те № 115 Чарлыыга дараазында өскерилгени кириер: Чарлыктың капсырылгазынга: «Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы» деп одуругларның дужунда 2 болгаш 3 одуругларда «74» деп санны «73» деп сан-биле солуур.

«Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы» деп одуругларның дужунда 2 болгаш 3 одуругда «14» деп санны «15» деп сан-биле солуур.

5.Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу неделя хуусаа иштинде бо Чарлыкта айтылган организас-штат хемчеглерин боттандыраар.

6.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

хаакчыларынга ай санында-ла бир албан-дужаал шалыңы хемчээлдиг акшаны район коэффицентизин болгаш Соңу чүк немелдезин барымдаалап төлээр.

2.Бо Чарлыкты боттандыраарыңа холбашкан чарыгдалдарың акшаландырышыкының 2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинде көргөн хөренгиниң күсели-биле боттандыраар.

3.Бо Чарлык 2005 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2005 чылдың сентябрь 2 № 206.

Туран хоорайның 120 чылынга ТЫВАГА БАШТАЙ ТУРГУСТУНГАН

Туран— Урянхай крайга (Тывага) 120 чыл бурунгаар 1885 чылда тургустунган орус суур болур. Ол чоорту өзүп, сайзырап келген. Тываның соңгу талазында кызыгаарын ол ээлевишаан, Тываны Россия-биле сырый харылзаштырынга улуг рольду ойнап келген болгаш ойнап-даа турар. Россияның улустары-биле, хамыктың мурнунда орус чон-биле садыг-саарылга талазы-биле Тываның харылзаазы эң-не баштай Туран дамчытыр эгелээш, калбарып хөгжээн.

Туран-Өөк ыйгылаажыга көжүп келгеш, Туран суурну үндө-зилеп тургускан ажил-ишчи орус-тар депшилгели мал, чер ажылын, тудугну, аңныыр, балык, алдын тывыжын, ус-дарганнаар, бызаңнаар херекти, орус культураны, чаңылдарны, езулалдарны, би-жи-к-билгини Тывага нептереди-ринге биче эвес салдарны чедир-ген. Шак мындыг харылзалар Россияның хөй национал улустары-биле акы-дунма найыралды быжыглап, калбартырынга, ханы-ладырынга улуг идигни берген. Ынчангаш Туран биле революция-ны, хамааты дайынның база Тыва Арат Республиканың социал-экономиктиг чаартылгаларының чугула болушкуннары сырый холбаалыг.

Би-Хем кожуун 1932 чылда тургустунган. Ооң төвү Туранга Тыва облкүсскомнун доктаалы-биле 1945 чылда хоорай атты тывыскаан. Туран— кожуунун административтиг, политиктиг, үлетпүрүнүн болгаш культуразы-ның төвү. Мында көдээ ажил-агый, ыяш болбаазырадыр, тудуг, аш-чем болгаш ажил-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери, хөй сангы өөрөдиге, культура, кадык камгалал албан черлери ажилдап турар. 1930 чылда тургустунган «Кызыл тараачын» колхоз, ооң соонда совхоз, амгы үеде көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативи Тываның мурнакчы ажил-агыйының бирээзинге ол доктаамал санадып, хөй тарааны, этти, сүттү бүдүрүп келген, ам-даа бүдүрүп турар. Ажил-агый көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге кайгамчыктыг эки көргүзүлгелери чедип алгаш, Ленин ордени-биле шаңнаткан. Совхозту хөй чылдар-ның дургузунда билдиги удур-туп, ооң экономиказын хөгжүт-

кени дээш Петр Васильевич Астафьевке Социалистик Күш-ажылды Маадыры атты тывыскаан. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында ажил-агыйны В.И. Гончаров чедиш-кинниг удуртуп келгенин ооң социал экономиказы буурааш-кынга таварышпаан, харын-даа бурунгаар хөгжүлдени алган. Ам В.И.Гончаров Би-Хем кожуун чагыргазының баштыңында соң-гуткан, кожуунун социал эконо-миказын хөгжүдөр дээш кызымак ажилдап турар.

Туран— республикада ады алгып, сурагжаан малчынарның, саанчыларның, тараажыларның, албан-хаакчыларның болгаш өске-даа ажил-ишчилерниң хоорайы. «Кызыл тараачын» ажил-агыйының Туран сүт-бараан фермазының эргелекчизи Дмитрий Доронин, саанчы Домна Завьялова, кадарчы Михаил Сары-оол, механизатор Виктор Сиваев, Россия Федерациязының школа-зының алдарлыг башкызы Нина Селина, Би-Хем кожуунун чээрби ажыг чыл удуртуп келген Михаил Дамчай, культура ажилдакчызы Марк Оюн болгаш өске-даа Ча-зактың орденнери болгаш ме-далядары-биле шаңнатканнар, алдарлыг атка четкеннер хөй. Чүгө Турандан 17 кижиле Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Хоочун салгалдыг ажил-ижин бөгүн аныктар чедиш-кинниг уламчылап турар. 2005 чылдың бирги чартында Туран сүт-бараан фермазының саанчызы Нурат Белекмаа республиканың саанчыларының аразынга бирги черни ээлээш, «2005 чылдың чемпиону» болган. Бо-ла ферма-ның саанчызы Снежана Салчак, бызаа ажаакчылары Нина Чадамба, Чечек Шырап республи-

каның мурнакчыларының оду-руунда кирген.

Туран хоорай чыл келген тудум-на ногаачтынып, чаагай-жыды туттунуп турар. Чаагайжыды туттунган ийи-үш каът чуртталга болгаш албан черлериниң бажыңнары туттунган. Культура бажыңы, аалчылар бажыңы, универмаг, ийи школа, үш уруглар сады, музей, уран чүүл школазы, стадион, кожуунун төп эмнел-ге, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш өске-даа тудуглар хоорайда сөөлгү чыл-дарда туттунган. Моон алгаш көөрге, кожуун төвү чыл келген тудум-на хөгжүп орат. Туран хоорайның чагыргазы Туранның 120 чылынга төлөптиг ужуражыры-биле хоорайның чаагайжыдыл-газынче, ногаачтыдылганынче улуг кичээгени салгаш, эвээш эвес ажилды кылып чоруткан. Ту-ранның төп шөлү чаартынган, рынокту эде кылып, Май кудум-чуну чаагайжыдып турар болгаш өске-даа ажилдар кылдынган.

Туран хоорайда төөгүнүн болгаш культураның тураскаал-дары эвээш эвес, олгарга туран-чылар чоргарланыр. Кызыл партизаннар, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, партизаннар Антон Барановка, Александр Норкинге болгаш өскелерге-даа тураскаалдар бар. Оларны эки кадагалап, чаагай-жыдып турар.

Туран тургустунганындан бээр аңаа хөй национал кижилерниң төлээлекчилери кады ажилдап, чурттап келген. Оларның аразында интернационалчы өг-бүлелерниң саны эвээш эвес. Хөй национал Туранның чурттакчы-лары хоорайының социал эконо-миказын хөгжүдөр дээш бир демниг, найыралдыг ажилдап, орта боттарының күш-ажылчы үлүүн киргеннер, моон сонгаар-даа кирир дээрзинге бүзүрөп болур.

Туран хоорайның 120 чылынга тураскааткан байырлал бо чылдың сентябрь 10-да 10 шакта эгелээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай чагыргазында

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

«Оруктар чүге багайыл?» деп эгелиг чүүл сентябрь 2-де «Шын» солунга үнген. Ук чүүлдүн соонда, ооң автору Кызылдың хоорай чагыргазының чуртталга-коммунал ажил-агыйын чаар-тырының талазы-биле база энергетика, харылзаа, транспорт эргелелинге чеде берген.

Эргелелдин начальниги шөл-лээй берген, чүгле башкарыкчы специалист Алексей Николаевич Лоскутов ажилдап турар. Аныяк специалист Алексей Николаевич оруктар талазы-биле ооң-биле беседалагып болурумну дың-натты. Ынчангаш Кызыл хоорайның оруктарыга хамаарыш-тыр кылдынып турар ажилдар дугайын чугаалап эгеледи. Кызыл хоорайда бүгү оруктарының ниити узуну 243,1 километр бооп турар. Ооң 170 км хирези күрүне стан-дартына дүүшпес, хамаатылар-ның болгаш транспорт башкарык-чыларының айыыл чок чоруунун негелделеринге таарышпас. 2005 чылда хоорайның оруктарын септээринге 1 млн. 200 муң рубль көрдүнген. Ол акша-хөреңги-биле орук оңгарлары чамаар ажилдар чоруттунуп турар. Ук ажилга 1 млн. рубль шуут ажылаттынган. Ам чүгле арткан акша-биле ажилдар чоруттунуп турар.

Орук септээриниң үш хевири барын Алексей Николаевич чугаалап орду. Бирээде, ойбак, оңгар черлер чамаары, ийиде, кырын дескилээр, үште, капитал септелге. Ойбак, оңгар черлер чамаары дээрге, оруктарда чүгле ойлу берген азы оңгарып кире берген черлерни чамаары. Кырын дескилээрде, шуут ниити оруктуң кырын тускай холуксаа-биле шып дескилээр. Капитал септелге дээрге, эрги орукту шуут үрөп, өскээр сөөрткеш, орнунга чаа

орук тудары.

Акша-хөреңги эвээште эң дээр арга – ойбактар, оңгарлар дуглаар септелгени чорудары. Ынчалза-даа ынчаар кылган ажилдың түңнели шоолуг эвес, алды-чеди ай эртерге-ле, орук-тарда чамап каан оңгарлар катап ажиттынып, дуй каап каан холуксаа катап хоорлуп кээр. Ылаң-гыя хүн бүрү өскээртен кээп турар автомашиналары санаваска, Кызыл хоорайның оруктарына хүнде 15 муң машина чоруп турар. Ындыг улуг чүктү багай-согай оруктар шыдавас, үрелип-ле турар. Чамап каан ойбактар үр болбас, катап ойлуп-ла турар. Ынчангаш Кызылдың оруктарына капитал септелге чорудары негеттинип турар.

Неделя бурунгаар Кызылдың хоорай чагыргазы Тыва Респуб-ликаның Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынче чагаа чорут-кан. Ук чагаада хоорайның орук-тарына капитал септелге чору-дарына, бюджеттен 10 миллион рубльди аңгылап бээрин дилээш. Ук дилег күөсеттине берзе, 2006 чылдың чазынында-ла Калинина «хоорай кедээзинде улуг трасса», Магистральная, Ровенская, Кол-хозная, Рабочая дээш, өске-даа кудумчуларның оруктарына капи-тал септелгелерни чорудуп эгелээр. Ук ажилды чорударына чаңгыс эвес чыл негеттинер. Акша-хөреңги эрте шилчиттинген тудум, эрте эгелээш, эрте доозарын Алексей Николаевич чугаалап орду. Ынчангаш Кызыл хоорай-ның оруктарына капитал септелге чорударына херектиг акша-хөреңгини Тыва Республиканың Чазаа аңгылап бээринге Кы-зылдың хоорай чагыргазы улуу-биле идеялар турар.

Борис ОНДАР.

СУГГАРЫЛГА СИСТЕМАЗЫ 20 ЧЫЛ БОЛГАН

Көдөөниң хөөннери

Ынчан мен «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг салбырының башкарыкчызын ажилдап чеде берген турган үем ол чүве. Артында-ла кыш удур ажил-агый хүлээп ап деп чүве ындиг-ла амыр эвес турганы билдингир. Салбырның ажылын хүлээп ап тургаш, чер ажылындан эгелээр-дир деп шиитпирлээш, бир-ле дугаарында Хорум-Дагның суггарылга системазын, ооң Хемчиктен эгелээш дөзүн, буганың унун дургаар, ооң суу-биле суггарар шөлдү кезип көрдүм.

Чогум бо суггарылга систе-мазын кылып эгелээни ооң му-рунда каш чыл бурунгаар болган деп дыңнаан мен. Ону респуб-ликаның болгаш Чөөн-Хемчик кожуунун суг ажил-агыйының органнары акшаландырып, күчү-лүг техника болгаш ажилчиннар-биле хандырып турган. Тускай эртемниглер республиканың суггарылга системазындан, Көдээ ажил-агый ямаларындан ха-рылап турган.

Ук салбырга ажилдап баргаш, бо суггарылга системазын ажы-галга кирир дүргедедир дуга-йында республиканың суг ажил-агыйының сайыды турган Жо-гольга, Көдээ ажил-агый ямы-зының ораакчы сайыды Г.Н.Ла-рионова болгаш кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинниң даргазы турган С.К. Долгарга кирип, айтырыгны көдүрүп, дилегни тургускулаан мен. Олар мээң айтырымны аажок деткээ-даа. 1985 чылдың чазынында Хорум-Дагның суггарылга системазының чедир кылыр ажилдарын доозары-биле күрүне

комиссиязы бүрүн составы-биле кээп көргөш, кылыр ажилдарны чаңгыстап тодараткаш, хуусаа айтып каан турду. Бистиң салбыр-ның талазындан чүнү кылырыл дээрге, буганың унунда оңгар-ларны долган чашпан-сигенни аштап-арыглаар, системаның Хемчиктен үнер дөзүндө тырлы берген хамык озаң ыяшты үндү-рүп, арыглаары болгаш систе-маның суу-биле суггарар бүгү шөлдү одуруглар аайы-биле хемчээлин, чазын тодаратыр болгаш оон-даа өске... Ол хү-лээлгелеривисти бистер, сал-бырның тускай эртемниглери, механизаторлар, бир дем-биле хуусаазында күөсеткен бис.

1985 чылдың сентябрь 25-тиң хүнү. Ажил хуваалдазының үе-зинде ажилдаар өрээлинге ора-рымга, телефон долгады, туткаш, дыңнаарымга: «Система хүлээп алыр комиссия баар деп тур» дидир. Дүш сөөлүндө буга дөзү-нге баргаш, манап орарымга, элээн хөй даргалар чиик караларлыг сөктүп келди эвеспе оң. Хорум-Дагның суггарылга системазын

хүлээп алыр күрүне комиссиязы ооң суун бадырып, унун дургаар кылаштып, суггарар ужуруг дилиндектерге сугну салып ба-дыргылаан-даа, буганың төнчү ужунга чедир суг согуналып чеде берди. Жоголь сайыт тургаш, «Хорум-Даг салбырының башка-рыкчызы Кара-Сал бо суггарылга системазы дээш кижиле амыратпас аттыг кижиле болгай, ам бистер хүлээлгевис күөсеткен бис» дээш, баштактаны аарак чуугаалаарга, көдээ ажил-агыйның кожууннар эргелелинниң даргазы Долгар Сагаан-оол Кызыл-оолович тур-гаш: «Кулак амыратпас телефон долгаар дарга болгай харын» дээш, менче көргөш, хүлүмзүрүп кагды. 1985 чылдың сентябрь 28 — Хорум-Дагның суггарылга системазын хүлээп алган хүнү ол. Ынчан мен ол салбырга ажилдап тургаш, ол чылын 50 харлаан турдум, ам бо сентябрь айда 70 харладым. Ажил-амыдыралым көдээ ажил-агый-биле шуут-ла тудуш, эң ылангыяда суггат ада-өгбелеримден дамчып келген. Ынчангаш суггарылга системазын ажыгалга кирир дээш дарга-бошкаларга амыр-дыш бербейн, оларның кулаан «коңгалап» турганым ол чүве. Бир эвес, шы-нап-ла, ол суггарылга системазын чөп ажыглаар болза, бүдүн кожуунга четчир дүжүттү чаңгыс ол шөлдөн ап болур арга бар, азы хөй малдыг сигенни оон ап, саарлып база болур арга бар дээр мен.

Хорум-Дагның суггарылга системазының суу-биле суггарар шөл четчир. Буганың бир тала-зында 20, бир талазында 11 чиңге-чиңге суггарыныга эптиг, узун-узун дилиндектер бар. Ниитизи-биле 170 ажыг а шөл чүве. Ол дилиндектерниң аайы-биле хемчээ-ли мээң архивимде бар, харын-даа дилиндектерниң узун, доора дуртун метрлеп каан метринден бээр менде бар. Ону 1985 чылдың сентябрь 27-ниң хүнүндө метрлеп хүлээп алган бис. Ынчан «Чыраа-Бажы» совхозтан суггатты харыы-лаар Чалдыг-оол Начын-оол, агроном Борис Куулар, бухгал-терлер Нина Монгуш, Чечек Куулар олар киржип, хемчээп турду. Ук системаны ажыгалга киригеш, дүжүттү-даа, эки шы-нарлыг мал чемин-даа бүдүрүп турган. Ооң сөөлүндө бо сөөлгү чылдарда дыңнаарымга, Хорум-Даг суурда көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң аныяк даргазы Амир Ховалыг ол системаны ажыглап турары өөрүңчүг-дүр. Черле ынчаш ол суггарылганы чөп ажыглап тургаш, орулга кирип алыр арга бар. Ылаң-ла чер-биле ажилдап билер, кызымак кижилерге системаның шөлүндөн ке-рээ-дугуржулга-биле черден хөлөзиге берзе-даа кандыг боор. Күрүнениң хөй түңнүг акша-хө-реңгизи-биле кылып каан мындыг улуг суггарылга системазы аңаа үнген чарыгдалды эгидер ужу-руг-дур. Бо суггарылга система-зындан эң эвээш-ле дээрге, бир

гадан 18-20 центнер тараа дүжүдүн ап болур-дур.

Мен бодап көөрүмге, Хорум-Дагның суггарылга системазының ажыгалга киригенинде бээр 20 чыл болганын бо чылдың сентябрь айда эрттирзе эки болгу дег-дир. Бо дугайында Хорум-Даг суму чагыргазы шиитпирлээр боор деп идегедим. Мынча чылдар дургу-зунда ол системаның ачызында чеже хире тараа дүжүдү азы мал чөмө алганы, оода чижеглеп санаар. Системаның суу-биле суггарар ужуруг, ажылаттын-май чыдар шөлдерни чонга үлөп бээр херек. Арай деп-ле белен суггарылга системазын ажыглап тургаш, аңаа чүнү-даа тарып, өстүрүп болгай-ла. Ногаа аймаан чүге өстүрүп болбас деп. Борта чүгле ажилчын холдар, сайгар-лыкчы угаан, билдиги удуртулга херек бо-ла-дыр. Амгы үениң негелдези чүгле бот-башкарылга, бодун боду хандырынары-ла болгай. Мындыг белен чер ажил-ының курлавыры бар турда, кымны, чүнү манаар боор. Бойду-стун эгээртинмес байлаа суг-биле чер тодуг-догаа, бай-шыдалдыг чурттаарының кара чаңгыс мага-дылалы ол-дур.

Хорум-Дагның суггарылга системазын экономиканы хөгжү-деринге канчаар-даа аажок улуг салдарлыг, тус чер бот-башка-рылгазы оортан хөй орулганы кирип алыры черле чугаажок.

Ынчангаш 20 харлап турар суггарылга системазының байыр-лалын демдегелеп эрттирзе деп мээң сүмөм, саналым-дыр ийин.

**Облак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур.**

Гвардейжи "Арзылаң" Бегзи-Хуурак

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Бегзи-Хуурак Хелиң-оолович Донгак 1921 чылдын март 15-те Улуг-Хем кожуунун Хендерге сумузуң Могай-Бажы деп черге арат Хелиң-оол Лемчиевич Донгак биле Кавайлык Чындаевнаның өг-бүлөзунге 5-ки огу болуп төрүттүнгөн. Олар 14 ажы-төлдү кижизидип өстүргөн. Бегзи-Хуурак бичии оолак үезинде аңчы ачазын, акыларын эдерип чорааш, ажил-ишке дадыгып өскөн. Ооң чашкы үези малчын ада-иезинин чайлаа Улуг Могай-Бажыга эрткен.

Бегзи-Хуурак Донгак дайын чоруур мурнунда хүрештерге үшкү-дөрткү черлерни ээлеп чораан. 1942 чылдын августа ТАР-ның байырлары болган. Ынчан хып дээн анык мөге Бегзи-Хуурак Донгак ТАР-ның айттыг шеринге албан-хүлээлгезин эртирип турган. Ол бо байырларга бодунун аваангыр-кашпагайын көргүзүп, бедик арга-дуржулгалыг, ат-сураглыг мөгелерни октап, онагларын чийги-биле ажил эртип турган. Маңаа хоочун мөге «Арзылаң» Чамыянны Бегзи-Хуурак чийги-биле октаан. Хоочун мөге Бегзи-Хууракка хүндүткелдин демдээ кылдыр ооргазында "ТАР-ның Арзылаң мөгези" деп сырып тургаш, даарап кааны содак-шудан белек кылдыр сөңдөөн. 1943 чылдын Наадымынга база Бегзи-Хуурак Донгак шүглүп каан. Ынчан таптыг-ла 22 харлаан, хып дээн чалыы үези турган. Бистиң чаңгыс чер-чуртууус, Ада-чурттуу Улуг дайынының кирдикчи 1941 чылда ревшеригге келирге, ону биче командирлер школазынга өөренири биле кириген. Бир-ле хүн чыскаал болган.

— Даңыда ады кирген эштер үш базым бурунгаар! — дээш, командир улус адын чыскаай номчуп бадырған. Оларның аразында Бегзи-Хуурактың ады база үнген. 1943 чылдын сентябрь 25-те бодунун үе-чергеи оолдар, кыстар эш-өөрү-биле фронтуже айттыныпкан.

Фронтучу оруктар. Муң-муң совет шериглер-биле кады дайының аар-берге оруктарын тыва эки турачылар база чүктөп

эрттирген. Оларның бирээзи гвардейжи сержант Бегзи-Хуурак Донгактың үлүү эвээш эвес.

Ыраккы Украинаның Погорельцы дээр суурунда немец-фашисттерге эжелекчилер-биле кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде амы-тынын берген дайынчыларның тураскаал-чевээ бар. Ында ол суурну хостаары дээш болган сегиржип алышыкыга эрес-маадырлыгы-биле өлгөн шериглерниң аттарын акы-дуңма хөөрүндө мөңгөжиткен. Оларның бирээзинде Бегзи-Хуурак Донгактың адын база алдын үжүктөр-биле сиилбип бижээн.

Тыва эки турачыларның өлгөниң дугайында медээлер ТАР-ның Шериг херектериниң талазы-биле яамызынга келир турган. Ол албан чериниң таңмазын баскан шынзылга-бижикти маадырның ада-иези база алганнар.

1944 чылдын чайынында тыва эки турачылар фронтунан ээл чанып келгеннер. Совет улус биле тыва улустун найыралы оларның кызыл ханы-биле улам быжыккан. Ээл келген эки турачыларның аразында Бегзи-Хуурак Донгак чок болган. Элдеп-езин чигзинилерниң төнчүзү ол болган. Ам канчаар, өлүмдөн эрткен чүве бар эвес, ада-иези, төрөл-дөргүлү чыгып алгаш, ээл келбейн барган маадырның сөөлгү езулалын кылып кааннар.

Хүннер, айлар шуужуп эртип-ле турган. Ажыг-шүжүг узамдыгып бар чыткан. Бир-ле хүн хуулгаазын медээ чыжырт дээш: "Мөге Донгак Бегзи-Хуурак чанып келген". Бегзи-Хуурак Донгак ээл келирге: "Эдерге хек, базарга көк" Хендергениң унунга чону кайгап, бүзүрөөзүн кижилер айттыг шапылажып барып, көрүп-даа турганнар. "Өлгөн кижидирилген деп чүве ол-дур" дийип турганнар.

Гвардейжи улуг сержант Бегзи-Хуурак Донгак Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунуң алдарлыг орукту эрткен.

Дайзын-биле эң-не баштайгы тулчуушкунга каңналышыкыны Украинаның Деражно суурнуң чоогунга б дугаар гвардейжи кавалерисчи корпусунуң 31-ги

полугунуң 4 дугаар эскадронунга тургаш алган. Ооң соонда Погорельцы суур дээш тулчуушкун тыва эки турачының сагызынга кезээ мөңгези-биле уттундурбас исти арттырган.

Аңаа фашистер бомбалаашкын соонда бузулган бажыңнарның аразынга камгаланып чыдып алгаш, пулеметтардан от ажыдып, совет шериглерни бурнугаарлаарыга баш көдүртпейн, кадыг-дошкун сегиржип алышыкыны чорутканнар. Ол үеде сержант Бегзи-Хуурак капитан Кечил-оолдун дужаалын алган. Камгалалдыг черге чыдып алгаш, пулеметтардан от ажыдып турар фашистерге билдиртпейн чоокшулап четкеш, оларның быжыгылып алган черин чазылдырыптарып дужааган.

Бегзи-Хуурак удурланыкчызының пулемет-биле адып турган черинге чоокшулап чеде бергеш, баш удур белеткеп алганы гранатазын ынаар октап чорудупкан. Бичии болганда, ол кезек чер ыржым-на чүве. Таптыг-ла ол үеде ооң хөрээнде бир-ле чүве чымсырт кылынган соонда, эдинче ок шивегейлеп кире берген ышкаш. Оон бичии болганда, Бегзи-Хуурактың мырыңай чанынга снаряд часты берген.

Миннип келирге, ону долгандыр өлүрткен фашистерниң мага-боттары чер тарадыр чыткылаан. Дыңнаалап чыдарга, чоогунда кижиди-даа үнү үнүп, човууртаан-даа ышкаш болган. Ону дыңнап чыткаш, угаанын база катап ышкыныпкан.

Ооң соонда, та чеже үе эрткенде миннип келирге, шериг эмнегезинде чыткан. Кым ону дайын шөлүндөн үндүрүп эккелгенни-даа билбес болган. Балыглатканы-даа кончук шыңгыы. Ийи ок, чазылган снарядтың дыка хөй бузундулары ооң мага-бодунче кире берген болган.

Шериг эмчилер эрес-дидим дайынчының амы-тынын камгалап алыр дээш ооң мага-бодундан снаряд бузундуларын хөйү-биле уштуп, беш ай хиреде ажаап келгеннер. Ол өлүг-диригнин аразында чыткан. Ооң соонда ол бодунун хосташканы Ровно

хоорайда госпитальга чүгле ийи караа бичии көстүр кылдыр шарыдып алгаш, шопулак-биле чемгертип чыткан. Ровно госпиталындан Бегзи-Хууракты Киевче чоруткан. Аңаа Соян Чыпсың-биле душ бооп таваржы берген. Оон эгелээш, ийи эжишкелер чарылбааннар. Ол госпитальга үш ай эмнеткеш, Соян Чыпсың-биле 1-ги Украина фронтунун 4-кү танк армиязының 29-кү бригаданың 3-кү десант батальонунун составынга кирип, салбыр командиринге томуйлаткан. Киевтен Молдавияның Кишинев хоорайны таваряаш, Румынияның Ясси хоорайны хосташкан. Румынияның девискээрин бүрүн хосташкаш, Венгрияның девискээринге дайзын-биле сегиржип алышыкыга чаңгыс чер-чурттуг эжи Соян Чыпсыңны ышкыган.

Бир эвес 1944 чылдын октябрьда Венгрияның девискээринге база катап аар балыглатпаан болза, бистиң чаңгыс чер-чурттууус эки турачы Б-Х.Х. Донгак Берлинге безин четкеш кээри чугаажок турган.

Ол эмнеткен соонда, төрөөн Тывазынче 1945 чылдын апрельде чанып келген. Чедип келгеш, үрдаа болбайн Хендерге сумузуңга партия эге организациязының секретарыга ажылдап кирген. 1947 чылда Хендергениң чаа тургустунган колхозка партия организациязыга секретарь

кылдыр ажылдаарын сүмелээрге, чөпшээрешпээн. Ол колхозтуң тудуг бригадиниң шилип алган. 1949 чылда ону колхозтуң инек фермазының эргелекчизинге томуйлаан. Д.Бегзи-Хуурак партияга 1940 чылда кирген. Аңаа барык-ла 50 чыл чыгам бараан болуп келген. Ол хой ажылынга 1955 чылдан эгелеп ажылдап киргеш, барык-ла 30 ажыг чыл ажылдаан.

Б-Х.Х.Донгак Будапешт дээш Алдар орденниң 3-кү чергезиниң, а Погорельцы суурну хосташканы дээш Ада-чурт орденниң 1-ги чергези-биле шаңнаткан. База күш-ажылдың хөй дайынчы медальдары-биле шаңнаткан. Ол ам бистиң аравыста чок. Таптыг-ла 70 харлааш, 1991 чылдын апрель 14-те чырык өртем-чеден чарылган.

Бистиң суурда эң-не хүндүткелдик кижилерниң бирээзи, аныяктарның, школачыларның үлөгери, төлептиг кырган-ачазы, ховар дээн начиннарның бирээзи Б-Х.Х.Донгак бистиң чүректаривиске кезээ мөңгөде артар.

Эки турачы бодунун ады-биле адаан кудумчуга чурттап чораан. Бодунун ады-биле адаан кудумчуга чурттаар кижиди ховар-ла бооп оң.

Ольга ЛАЙЗАП,
Ак-Тал ортумак
школазының башкызы.

Фронтучу

Тыва чонум салгал дамчаан төөгүзүндө Дываажанда бурганнарны адавас дээр. Ынчалза-даа Тиелелгениң хүннеринде Ыывыла оларны бис адай бээр бис.

Эдерге хек, базарга көк Хендергениң Экер-эрес дидим огу Бегзи-Хуурак Эстон, орус, казах, бурят эш-өөр-биле Эгин кожа тайбың дээштиң тулчуп чорду.

Фронтучу, уктуг малчын, чарлыг мөге Бегзи-Хуурак акывысты сактып кел даан, Чеже хойну совхозунга өстүрбээн дээр, Чеже катап хүрештерге шүүлбээн дээр.

Дайынчывыс «кызыл-дустап» чоргукеге Даады-ла малын малдап чурттап чораан. Ынчалза-даа ады-сураан мөңгөжиткен Ыдыктап каан кудумчузу артып кагган.

Адың адаан кудумчуда ам бо хүнде Ажы-төлүн, думаларың чурттап олур. Өөрүшкүлүг чуртталганы чаалап берген Өгбевиске, сеңээ, бөгүн мөгөйдивис.

Б-Х.Х.Донгактың адын эдилээн кудумчунуң чурттакчызы, фронтучунуң кожазы Нелля ОНДАР.
Ак-Тал суур.

КАҢЫЗЫ-ДАА КОММУНИСТЕР ЧОРААН

"Ада-ием Бай-Тайганың Көп-Сөөк сумузуңга бөдүүн араатар болуп ажылдап, чурттап чорааннар. Ачам арбан, нам нүүрүн, авам дасык даргалап, хөй-ниитиниң ажылынга элээн идепкейлик кижип чорааннар. Оларның байла чүвези — ажы-төлү турган. Олар 8 оол, 4 кыстыг. Мен кыстарның улуу бооп, 1925 чылда төрүттүнгөн мен" деп, Салчак Баадановна бодунун допчу намдарын ынчаар эгеледи.

Салчак Баадановна бодунун үе-чергелери-биле кады Кызыл-Мажалыктың школазын дооскаш, улаштыр Кызылда башкы техникумунга кирип алгаш, өөрени берген. Ону 1942 чылда дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунун көктүг-шыктыг Хендергейге ажылдай берген. Ол кожуунга ийи чыл ажылдааш, өскөн-төрөөн чурту Бай-Тайга кожуунга кээрге, Бай-Тал школазынга башкылары-биле чоргускан. Анык уруг школага ажылдап тургаш, кады чурттаар эжин орта тыпкан.

Салчак Баадановна күскээр

Хемчик хемниң кыдыынга өөреникчилери-биле чыжыргана чыып, агаарлап чорда, ооң экин орта аар хол дээпкен ышкаш болган. Серт дээш, хая көрнүп келирге, шериг куртка хөйлеңниг оол турган.

— Чыжыргана хөй-ле үнгендир, мени Монгуш-оол Монгуш дээр. Балыктап чор мен — деп, ол бодун ынчаар таныштырган. Мынчалдыр Салчак уруу биле Монгуш огу танышканнар.

Монгуш-оол Темир-оолович Монгуш Барыин-Хемчик кожуунун Шеклээр чурттуг. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынында өске 200 ажыг эштери-биле чорупкаш, амыр-менди чедип келген.

М.Монгуш дайын соонда, тайбың ажыл-ишке кирген. Тывага колхоз, совхозтарны тургузарынга бодунун үлүүн кириштирген, районнуң хереклекчилер ниитилелин даргалап, школа директорлап, кылбаан-на ажылы чок, төлептиг, топтуг-томаанныг, ажил-иш дээнде, уйгу-дыжын утуптар, кижилер-биле чугаалажып билер

болгаш ажыл-ижи кезээде бүдүгүр кижиде, ооң кады чурттап чораан эжи ам сактып чугаалап олурар. Монгуш-оол өг-бүлөзи-биле Бай-Тайганың Кызыл-Дага көжүп келгеш, колхоз турбаан черге колхозту тургузуп, ажилчы чонну коллективтиг ажылче эвилелдеп шыдаан. Коллективизацияның ачызында Кызыл-Дага чурттап чораан бөдүүн чоннуң социал-амыдыралы-даа экижээн. Колхозчулар чурттаар орансаваны тудуп, чер болгаш мал ажылы элээн сайзырап хөгжээн. Бо-ла бүгү эде тургустунушкуннарга Монгуш-оолдун кириген үлүү улуг болган. «Ынчан бичии чаштары үжүк-бижикке өөредип, кижизидери амгы үе ышкаш эвес, берге турган. Уругларның ада-иези база бижик билбес. Чон ортузунга үжүк-бижик өөредир, нам, чазактың чон ортузунга кылып чорудуп турган ажылын, Ада-чурттуң Улуг дайынын, тываларның ССРЭ-ге эки тура-биле каттышканын, колхоз, совхозтарның тургустунарының дугайында

дээш, өске-даа хөй айтырылгарны чонга тайылбырлаар, ажыл-ла хөй турган» — деп, Салчак Баадановна сактып чугаалап олур. Салчак Баадановна биле Монгуш-оол Темир-оолович олар каңызы-даа коммунистер чорааннар. Салчак Баадановна көдээ, район Советтеринин депутатынга, СЭКП-ниң Бай-Тайга кожуунун пленум кежигүңүнге хөй удаа соңгуттурган, хөй-ниитиниң ажылы дээш олут орбас, четпестерге удур кам-хайыра чокка тутчур эрес-кежээ кижиде дээрзин чон билер. Монгуш-оол Монгуш 49 харлыында чок болган. Ынчан олар Таңды кожуунга "Победа" совхозка чурттап чорааннар.

Оларның 4 ажы-төлү дээди эртемниг. Улуг огу Сергей — физика, математика башкызы, ийи уруглары Раиса, Роза — эмчилер, Кызыл хоорайда терапевт эмчилер бооп ажылдап турар. Олар каңызы-даа "Кадык камгалалының тергиннери" деп аттын эдилекчилери, а хеймери Светлана — Ленинградтың садыг

институдун дооскан, амгы үеде республиканың Пенсия фондунда уре-түнелдик ажылдап чоруур. Салчак Баадановна боду хүндүлүг дыштанылга-даа болза, ажы-төлүнүн уругларын азыражып-карактажып олурар хүндүлүг кырган-ава.

Ол ажылдап чораан чылдарында Чазактың хөй-хөй шаңналдарын алган. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тылга күш-ажылы дээш 40, 50 чылдарның юбилей медальдары-биле, "Күш-ажылчы шылгарал" медалы-биле шаңнаткан. Фронтучу кижиниң өөнүн ишти болгаш ол Чазактан көрдүнгөн хөй-ле чигелделерниң шуптузун ал чоруур.

С.Б.Монгуш — Коммунисттер партия үезинде-даа, ооң соонда-даа бистиң чурттувустун хөй-ле булуңнарынга, кожавыс Моолдун төвүнүң, Убса-Нурга дээш, барбаан, четпээн чери чок. Ол Тиелелгениң юбилейлик чылында ажы-төлү, үнгөн-кирген чону-биле эрткен-барган үелер, сактышыкынарны-биле үлежи, ам-даа сергек, эрес чурттап чоруур.

Хююг-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

1967 чыл. Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының эжиниң аксында тур бис. Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун дооскан 28 кижича ажилдаар черлерже «направлениелер» алып деп турганыбыс ол. Чаа дооскан аныяк кижилерге ынчан хөлзенчиг-ле турган.

Ажилдаар черлерин боттары шилип алзын дээн хевирлиг, кайы кожуун каш кижича херегледип турарын саазында бижээш, эжикте азып каан. Бистиң кожуунда үш кижича хереглеттинип турар боорга, сагыжым ажып, мени ынаар чорудар боор деп идегеп турдум. Төрзэн суурумга ажилдаар дээн күзелимнің чылдагааны улуг чүве.

Сагьжымда аал-оранда артып калган багай ачам, ооң чагы. «Ие сөзүн ижип, ада сөзүн ажырып болбас» дээн үлегер чугааны бола сактып кээр мен. Бичии туру-вуста-ла, ававыс чок апарган. Ачавыс бисти өскүссүрөтпейн, малын малдап, бичивистен күш-ажылга чаңчыктырып өстүрүп каан. Кажан ортума школаның 8-ки клазын доозуп турумда, бир-ле хүн ачам кежээ, орайтай бергенде: «Сен бо агаарном деп чүвеге өөренип ап көрөм, оглум. Ол улус кончуг улус джир-дир, агаар-бойдушту ол чагырар, үнүш-дүжүттү ол өөренир» деп чагаанын ам-даа утпаан мен. Агроном деп сөстү ачам «агаарном» деп адап турганы ол-дур ийин. Ачамның чагыын күседип, дөрт чыл өөрөнгөш, агроном мергежилдин чедип алган турганым ол. Кады өөренип турган өөрүм аразында чаңгыс кожуундан: Отук-оол, Эрес-оол, Хирлиг-оол база мен дөрт кижича бар бис. Олар каяа барып ажилдаарын аажок чугаалажып турлар. Дөртөлээ төрзэн кожуунувусче ажилдаар күзелдиг болдувус. Өөрүм-биле ужуш-чөвүн чугаалажып, сүмөлештивис. Эрес-оол деп эживис черле кончуг кижича, черле тоор чүвени чок: «Меңээ кайнаар-даа баары дөмей-ле» деп, биске дүжүп берди. «Өске черге харын эки, Тываны эргип, чон-биле таныжып алыр» — деп ооң оозу база шын деп, үнеледивис. Кадрлар килдизиниң даргазы бичии озалдап чедип келгеш, биске бурууун билдинди. Өөрүм-даа кирип эгледели.

Бир дугаарында кезээде алгырып чүве чугаалаар эживис Николай Кушнарев кире халааш, үр-даа болбайн, дедир үнүп келди. Чүү болду деп оон сонургап айтырдывс. Кайнаар-даа ажил-давас, улаштыр дээди өөредилге черинче өөренип чоруур болган. Шуужуп-ла тур бис. Мээң ээлчээм келген. Кижича ортузу эрте берген узун эр кижича-биле мендилештим. Чанында ийи херээжен дузалажып оор болду. Аал-оранында байдалды чугаалап, кол сорулгам—суурумга ажилдаар, ачамга дузалажып, ооң ажылын чингедир деп чугааладым. Ындыг-дыр, кожуу-нунарже силерни чорудар-дыр бис, оон ыңайгызын бодун билер сен дээр, бо-ла болган. Холумда дептерлиг, бижиктиг кожуун төвүнче хапкан мен. Дөрт чыл иштинде өөренип, күзелим чедип алганымга өөрүп, чалгынныг чүве деп Барыын-Хемчик кожуун кайы сен дээш хаплаттым.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкка көдээ ажил-агый эргелелин тип келдим. «Начальник» деп каан өрээлге киргеш, тыва деп бодааш, тывалап чугаалажып эгелзэн

кижим, орустаар кижича болду. Хейде-ле буруум миннип кагдым. Ажилдаар дээш келгенимни билип алгаш, чартыкшак болгаш келирин чугаалааш, чорудупту. Чаа специалистерни кайнаар томуйлаарын өске даргалар-биле база сүмөлөжир хевирлиг.

Төрзэн суурумга агроном бооп ажилдаар дужалды алгаш, чоруп ора, сактырымга, дөрт чыл кончуг дүрген эрткен ышкаш болду. Ортума эртемниг агроном бооп чанып оорарым бүзүрөңчиг эвес-даа ышкаш. Бажыңым чоокшулаан тудум, хөлзээрим дам барды. Суг кыдында арыкчыгашка кезек оожургап олурдум-даа.

Ачам хөөкүй уткуй келди. Өөрзенинден канчаар-даа аайын тыппайн, хейде-ле ыттарын ырадыр сывыртаарынга өй болду. Кезээде ачамның чанынга чоруур багай акым база ында болду. Олар кезээде иелээ малын малдап, бүгү-ле ажилды кады кылырлар. Ол акым та кадының байдалы-биле, та өске чылдагаандан чүве,

тыр мен: «Төре херээ бир аңгы, төрел херээ база аңгы». Бодунуң күзэлгезин ыяк күседир. Ооң чогуу адын Бөлгүм-оол Сагдыевич дээр. Трактористер ону дыка хүндүлээр. Ооң чугаазын ыяп күседир. Ол чаңгыс алгырагала, шупту шериглер ышкаш тура халчыр турган. Дыштанып орда, Сагдыевич кылаштап орган болза: «Ашак келди» — дишкеш, тура халышкаш, ажилдап эгелээрлер. Ынчан тыва аныяктарның улуг назылыг кижилерни хүндүлээр чагай чаңылды сагып турганы ол.

Оон ыңай хүндүлүг дыштанылгаче үнүжүе трактористээр, оон суггачылап кирип алгаш, дакпырлап таңныылдап база ажилдап турган Дончут-оол Ооржак-биле база ынчан танышкан мен. Ол бодунуң ажилдап эгелзенин аажок солун кылдыр хөөрээр. Дончут-оол бичининде аът кырындан дүшпес, орлан-эрес турган. 50 чылдар эгезинде көшкүн тывалар кидин-не колхозтажып эгелзэн турган. Ол үеде бистиң

рынга улуг үлүг-хуузуун кириген.

Дончут-оол өөренип турган үезинде өөрүндөн ылгалып, шудургу кызымаа-биле эш-өөрүн кайгаткан. 1954 чылда Дончут-оол тракторист мергежилдин чедип алгаш, төрзөн колхозунга чедип келген. Колхоз даргазы ону өөрүп уткуп алгаш, колхозчуларга таныштырып мага ханмаан. Көдээ оол тракторист апарга, кымга-даа сонурганчыг болган. Баштайгы удаа ол шору дуржулгалыг трактористер Ооржак Докпак-оолга, Ооржак Даңзыга дузалакчылап ажилдап турган. Өйлеп-өйлеп оларның тракторун-даа муна кааптар. Бир хүн колхоз даргазы Дончут-оолду база кел дирткен. Чеде бээрже, колхоз даргазы партия комитетиниң даргазы Ооржак Маңзурукчы-биле кады олурганнар. Олар аныяк эрге кончуг харысалгалыг ажил дагып, улуг чугаа кылганнар. Колхозка «Найд» деп маркалыг чаа трактор келген. Ону хүлээп алгаш, үш тараа чажар кожуг машиналар-биле тараа чаштырарын даас-

чылар-биле кады ол ынаар барып чораан. Болганчок-ла, Дончут-оол бо аян-чоруунуң дугайын хөөрээр: «Хром идиктерим кремнээш, базаытарымга, кыйырткыйырт дээш, Кремльдиң ханаларында безин чайынналып турган» суг деп чугаалажылаар. Ынчан Россияның булуңнарындан кымнарлы келбээн дээр. Дончут-оолдуң хей-аьды көдүрлүп, ажил-агый дугайында элзэн чугааны кылган. Өске нация көдээ ажил-ишчилерни бир дугаар көрүп, олардан хөйүнү билип алган.

Хову-шөлге Дончут-оолду эш-өөрү шуут амыратпас болган. Москвага чораанын чугаалап, хөөрөп бээрин дилээр. Өөрү ону дыңнап, шуут мага ханмас, хурал-суглаага кижича бүрүзү хол дыңзыг ажилдаарын хүлээнир турган. Оон үлегери-биле дыка хөй кижича сөөлүндө барып мурнакчылар болгулаан-даа.

Кежээрде хову турлаанга аныяктар дыштанып, концерт көргүзүп, ырлажып-даа турган-

Чылдар болгаш кижилер

КҮЗЕЛДИН БҮТКЕНИ

школага өөрөнмзэн. Ынчангаш ачазының чанынга-ла дүвүрөп калган мындыг кижича. Ажил кыла бергенде, шуптузун кылыр. Кыштың соогу, чайның изини-даа дивес. Адын безин Чудуул дээр. Ынчаар-ла кежээ эрткенни билбейн, хөөрөжип турган бис. Даргазында биеэги колхоз даргазынга ужуражыры-биле чоруптум. Эртениңиң 8 шакта конторада кижича-ле хөй болду. Директорнуң кабинетинде тускай эртемниглер-ле хөй болду. Аразында таныырым, танывазым-даа кижилер бар. Дарга мени таныштырды. Бир үн-биле колдуу деткип, дужаал бар, ам ажилдаары арткан деп мындыг. Төрзэн чонумнуң аразынга чаа специалист бооп чедип келгенимге иштимде чоргаарланып-даа турган мен.

Совхоз директору мени ажил-агый-биле таныштырбышаан, ырак эвес хову турлаанга эккелди. Аңаа шупту трактористер, суггачылар-биле мени таныштырган. Хову турлаанда ниити чөмөннелге чери, дыштаныр орун-дөжөктиг өрээлдер, чунар-бажың бар. Арыг-силиг ажилдаарынга бүгү-ле таарымчалыг чүүлдер бар болду. Ол үеде ажилчыннарга ажилдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш совет Чазак улуг кичээңгейни салып турган.

Шак ынчаар күш-ажылдың баштайгы базымнарын кылып эгеледим. Көдээ черге ажил-даарга, хүн эрткени билдинмес болду. Ажилдың түңнели эки болзун дээш эртен эртеден эгелзеш, кежээ орайга чедир ажилдап турдувус. Тараа тарыыры сезон-нуг ажил болгаш, дыка бачым. Аңаа үе чидирери дыка когаралдыг. Хүн келген тудум тараажылардан кымның канчаар ажилдап турарын, харын-даа аажы-чаңын билер апарган мен. Трактористер аразында «Бөмбү» деп шолалыг улгады берген акый бар турган. Ол дыка улуг арга-дуржулгалыг, чагыг-сүмелиг кижича турган. Оон мындыг чугаазын ам-даа утпас-

кожуунга «Советтиг Тываның 5 чыл ою» деп колхоз тургустунган. Ынчан Дончут-оолдуң ада-иези Дулаан-Кара хову-шөлдеринге, Шыраа-Булак, Мажалык шөлдеринге малын малдап, тараа тарып чурттап чорааннар. Эрес, шимченгир эрге колхоз баштаар чери чылгы кадарткан. Колхоз даргазы Папын Ондар бир хүн ховуга Дончут-оолдуң ырлаарын магадап, аъттан дүжүп алгаш, дыңнап турган.

Тыртып-тыртып долгап оор Тракторист болуксаар мен. Дулаан-Кара шөлдеринге Черден чарып туруксаар мен.

Базып-базып долгап оор Машинист болуксаар мен. Мажалыктың шөлдеринге Черден чарып туруксаар мен.

Колхоз даргазы ол оолдуң күзелин ооң ырындан билип, үр боданып орган. Ынчан ол үеде колхозка малчын, чылгычы, тракторист, комбайнер кончуг негеттинип турган. Мал, чер ажылынга аныяк-өскени хаара тудары колхоз удуртулганың өзек айтыры турсан. Ынчангаш бир хүн дарга Дончут-оолду кел деп алгаш, тракторга өөренирин саналаан. Көдээ оолга хөй улус-биле кады өөренири чүүден берге ышкаш болган. Ынчалза-даа ол күзелинден ойталаваан. Аал-оранынга келгеш, ада-иези-биле сүмөлөшкеш, кожуун төвүнче өөренири-биле чорупкан.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкка ынчангы МТС джирге черге көдээден келген аныяк оолдары трактор башкаарынга өөредип эгелзэн. Ол үеде МТС-тиң директору Михаил Ефграфович Абрамов биле агроном Василий Максимович Коблов очулдурукчулар дузазы-биле тыва аныяктарны өөредип турганнар. Оларны өөредиринге очулдурукчу башкылар С.Даржаа, С.Сула, М.Чавыдак улуг идигни берип, болдарның тракторист мергежилдин чедип алы-

каннар. Ол кончуг харысалгалыг ажил, дүжүт оон хамааржыр дээрзин ыяк угаатканнар.

Кожуг машиналарынга ажилдаар үш кижини база өөредип эгелзэннер. Дончут-оолга техниказының эдилели — ооң ажаалдазында деп башкылары шагда-ла өөредип кааннар болгай. Ол ону эки билер, ынчангаш кожуг машиналарын үзеп-чаарын сеялщиктер Мамык Ооржакка, Даржаалаа Монгушка, Бадын-оол Монгушка ыяк өөрөткөн. Ажилдап турган үезинде оларга техниктиг ажаалданы үргүлчү кылдырып турган. Ол үеде тараа тарыыр черлер колдуунда кур ховулар турган. Ынчан 1954-55 чылдарда колхозтуң мурнакчы тракторизи бооп, Дончут-оол Ооржак уштындап үнүп келген. Шынап-ла, үстүнде ырлап чораанында ышкаш, ооң тракторунуң Дулаан-Кара, Мажалык, Барлык ховуларында ис баспаан черлери чок. Аныяк-өскен ынчан колхозка комсомолчу бригадалар болуп алгаш, кыш, чай чок, кылбас ажылы чок: сиген кезип белеткээр, тайгага токпак кагар, чайгы үеде аът-шары бажы мунуп, малгаш бастырып, оон саман бажың-даа кылып турганнар. Бир эвес ажил чок, анаа олурар кижича болза, колхоз удуртулганы, көдээ совет дораан оларның-биле шыңгы чугааны кылыр турган. Тарамык чораан тыва чон ынчан езулуг-ла коллектив кылдыр каттыжып, демниг ажилдап эгелзэн. Ынчан мал бажы өзүп, чылдыңна тараа шөлү көвүдөп олурган. Ажил-агыйның экономиктиг туружу быжыгып турда, оларда мурнакчыларның саны көвүдөп олурган. Дончут-оол кезээде-ле мурнуку одуругда, үргүлчү-ле шаңналмакталдан чыда калбас турган.

1956 чыл Дончут-оол Ооржакка уттундурбас болуп артып калган. Кожуун баштаар черинден ону Москваже, улус ажил-агы-йының делгелгезинче барзын дээр. Тывадан элзэн хөй мурнак-

нар. Бир-ле кежээ Дончут-оол тракторун үзеп-чаап, аштап-чуп турда, аныяктар кожамыктап турган:

Тракторнуң маңнаар чери Дыралчак-ла сарыг хову. Дончут-оолдуң оорар чери Тракторнуң кабин ишти.

«Багай акызын аныяктар ыр, кожумаанда безин кирип алгандыр аа» — кылдыр бодааш, ол бүгү ооң мурнакчы ажылы, башкарып ажилдап чоруур тракторунда деп улам медереп билип, демир аьдынга ынаа дам барган.

Шак ынчаар хоочун механизатор та чеже трактор солуп мунган чүве. Трактор бүрүзүн камныг эдилеп, көңүс чаа хевээр кылдыр дараазында мунукчуга хүлээди турган. Кезээде-ле ырлап чоруур, хана солун дээр медегелден шуут дүшпес хоочун трактористиң аныянда-ла ырлап чораан мындыг ырызын хову ам-даа катаптап чыдар.

Тыртып-тыртып долгап оор Тракторист болганым бо. Дулаан-Кара шөлдеринде Черден чарып турарым бо.

Ам чүү дээр боор. Күзел боттанган. Өргөн чок черге өргөн кадап, тудуг-суур кылып, андазын бизи дээр көрбээ эмдик ховуларга тараа тарып эгелзэн Дончут-оол Ооржак аравыста ам-даа чурттап, ажилдап чоруур. Хоочун тараажы «Дөң-Терезин» суурнуң үндезилекчилеринин бирээзи дээрзинге канчап чоргаарланмас боор. Ол ам удавас 75 харлаар. Назы-хары дөгүй-даа берген болза, хову-шөлде бо-ла чеде берген, аныяк-өскенге бо-ла арга-сүмезин бере бээр. «Дыштанып көрөм, акым» — дээрже, «Бажыңга черле олуруп шыдавастыр мен» — дээр. Төрзэн, ажилдап өөрөнгөн ховуларынче чоруп каар. Хоочун узун назы назылазын деп йөрзеп каалыңар.

Маадыр ООРЖАК.

Дөң-Терезин суур.

Мөгениң майы кадырык

Өгбелеривистиң арттырып кааны тыва хүрештиң езу-чаңылдарының ыдыкты-биле сагып, келир салгалга бүдүн-бүрүнү-биле арттылары — бистиң хүлээлгевис.

ТАР-ның Чазаа 1935 чылда Күш-культураның Төп чөвүлелин тургусканы-биле тыва хүреш шапкын хөгжүлдениң оруунче кирген. Ол үениң мурнакчы интеллигенциязы – чогаалчылар, артистер, хөгжүмчүлөр болгаш өске-даа мергелдиң кижилери тыва хүрешти болгаш спорттуң янзы-бүрү хевирлериниң сайзыралынче онза кичээнгайи угландырып, чоннуң езу-чаңылдарын тыва хүрешке арттырар дээш дыка хөй ажылдарны кылып чорутканнар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак тыва хүрешти болгаш спорттуң өске-даа хевирлерин сайзырадыр дээш моральдыг-даа, материалдыг-даа дузаны өй-шаанда көргүзүп, келир үеже бурунгаар көрүштүг программаларны ажылдадып кылдыргаш, чогуур албан черлеринге күүседир-биле даалгаларны берип турары дыка өөрүнчүг. Ындыг турбуже, тыва хүрештиң езу-чурумун, ооң чаңылдарын каржызы-биле үреп, улуг хажыдышкыннарны болдуруп турарывыс чылдан чылче майыкталып артып калган.

Шыны херек, мөге эвес мен. Ынчалза-даа тыва хүрешти ыдыкты-биле үнелеп, аңаа мөгейип чоруур “аарыкчыларның” бирээзи мен. 1949 чылдан бээр куда-дойдан эгелээш, республика чергелиг улуг Наадымнарга чедир тыва хүрештиң аныяк-даа, хоочундаа мөгелериниң оюнун чежезин магадап, көрүп келбедим дээр. Сөөлгү үеде эскерип чоруурумга, тыва хүрештен дыка хөй чүүлдер астыгып чыдып каап турары хомуданчыг. Санал-аналывысты солчуп тургаш, эдип ап көрээлиңер, чонум.

Мөге салыкчылары мөгезинге арга-сүмени кадар, дүрген, чараш хүрешти организастаар, шын түңнелди үндүрер, онаан ажып алган мөгезин чонга чарлаар, кезээде негелделиг, харысалгалыг, чымыштыг ажылдыг хүндүткелдиг кижилер болур ужурлуг. Оларны арын-шырайындан, дурт-сынындан, чечен-мергенинден, өткүт, toda үнүндөн, артисчи аян-шинчизинден, кашпагай шимчээшкинеринден көрүп, тускай шилилдени чорудуп тургаш, шилип алып херек. Кончуг салым-чаяныг мөге салыкчылары бисте бар-даа болза, оларны тускай микрофон-биле хандырбайн келгениниң хараазы-биле, микрофон туткан кижилерниң анаа-ла-бир айбычылары апарганы чажыт эвес-ле болгай. “Хүреш” стадионунга болуп

турар маргылдаалар үезинде мөге салыкчыларын көөрге, боттарының хүлээлгезин долузу-биле күүседип шыдавас боор-дур. Микрофон туткан кижиниң айбычылары бооп, халчып турары кээргенчиг-даа. Бирик билбес чүве дег, онагларда тыртып алган мөгезиниң ат-сывын өске кижиге номчутуруп, микрофон дамчыштыр чарладып турар. Тыва хүрештиң чурумун билбес чүве дег, онаан октап алган мөгезин чонга чарлап дыңнадыры-биле кара маң-биле микрофон эезинге халып кээр. Октап алган мөге девип каапкаш, олудунга чеде берген турда, ам кээп чарлаар. Ол өйде күрүне тугун долгандыр онаан ажып алган, көңүс өске мөге девип турар. Көрүкчүлерге информацияны озалдап чедип турары-биле мөгелерни соора танып, билип орап таварылгалар кайы хөй.

Девиг. Ол тыва хүрештиң чарылбас кезээ болбушаан, мөгени сорук кириер танцы-самга хамааржыр уран чүүлдүң нарын хевирлериниң бирээзи. Девигни чүс-чүс, муң-муң чоннуң баарына хөгжүм үдөлгези-биле күүседиринге тускай салым-чаян негетинер. Ындыг салым-чаян мөге бүрүзүндө чок дээрзи билдингир. Девигни сайзырадып, көрүштүг болдуруп дээш, тускай ажылды чорудуп турар специалистерниң чедишпезинден, өгбелеривистен чыдып каап турар бис. Мөге хүрежи чоруп-ла турза, девиг чугула эвес дээр хөөннерден уштунар үе келген.

Моолдан аалдап кээп, хүрежиң турар шилилтинген мөгелерниң девиглерин көрүп алгаш, боттуң аныяк мөгелеринге аргасүмени кадып, дузалажыр туржук, оларны бактаксаар, моолдарны мактаксаар хөөннүг кижилер бары арай-ла хомуданчыг. Мөгелерге девиг дугайында өөредилге эрттирери чугула деп бодаар мен. Арга-дуржулгалыг хоочун мөгелерден чалап алгаш, чугаа кылыры чугула. Орта кандыг-даа артык чарыгдал, шүүдел үнмес.

Шаандакы мөгелерни көөрге, мөге салыкчылары адын адап, кыйгылары билек-ле, дыка соруктуг шошкуй аарак девип келгеш, дөңмектерин часкагылапкаш, бир холун мөге салыкчызының эткиниң кырынга салып алгаш, дээргилей девип турар аразында, мөге салыкчызы хоюг, өткүт үнү-биле ат-сывын, ат-алдарын, арбан-сумузун чонга кыйгырып, таныштырар боор чүве болгай. Ол аразында мөге онаан манааш, үр олуруп келгенинден могап турупкан мага-бодун эдиктирип, шапкыланган чүрээни оожургадып, күжүн чыып ап четтигилтер. Мындыг ажыктыг, көрүштүг кыска девигни кым-даа күүсетпейн турар. Мөге бажын шын эвес ту-

Тыва хүреш сөөлгү үеде улам чалыткан, спортчу аян-шинчизи-биле онзаланып турар. Мөге салыкчыларының чечен-мерген кыйгы, курайы-биле угулзалыг содак-шудактарын кеткилепкен мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг мөгелерниң чиник, чараш девиглери-биле, карак чивеш аразында кыла кааптар уран аргалары-биле хүреш онзагай ылгалып турар. Хөгжүм үдөлгези ону улам аян кирип турар.

Тыва хүрештиң төөгүзүн билип алып дизе, тоол

дуп, девигниң темпизин дүрге-дедип турарындан, чараш девиглерниң үрелип турары хомуданчыг. Девиг үезинде мөгениң карааның көрүжү көрүкчүлерниң кыры-биле азы черниң, дээрниң тудушкаан бодап көрүнгөн турар ужурлуг.

Салыглар болгаш онаглар. Хүрештиң организмизаачыларының талазындан бо ийи сөстү болганчок-ла солустур адай бээр таварылгалар бар. Онаглардан салыглар тургустунар. Салыг — дараазында онагларга хүрежи мөгелерниң ниити саны. Онаг — ийи мөгениң хүрежи. 128 мөгениң хүрежи 7 салыгдан 127 онагдан тургустунар.

Тыва хүреш төөгүдөн бээр эртип келгени шаптараазыныг узун оруктарыңа амалаар, шавыштыр салыр, дугаар тырттар, деңзи барымдаалаар, долгандыр салып хүрештирер салыгларны болгаш онагларны эртип келген.

Амалаар — чон көрүп орда октаар мен дээр уткалыг моол сөс. Удурланыкчызын шала куду көргөн утка база бар. Амалаар онагның артында кара сагыш база бар. Шала кошкак азы бир-ле мөгени дараазында онагже эрттирер сорулга-биле амалап алгаш, чон караанга хүрешкен болуп көстүп, херек кырында ужуп бериптер.

Шавыштыр салыр онаг. Шөлдүң ийи талазынга мөгелерни одуруглай чыскаай олуртуптар. Одуругларныг бажынга аталдарлыг хоочун мөгелер, а адаанга аныяк мөгелер таваржырлар. Бирги одуругнуң бажында эң-не шыырак, ат-алдарлыг мөге, ийиги одуругнуң адаанда шала кошкак мөге-биле хүрежи. Салыг төңчүзүңге чедир дараалаштыр ынчаар чоруу баар. Дараазында салыглар ол-ла майык-биле четчелеттингеш, хүреш уламчылаар. Херек кырында салыг, онаг бүрүзүндө шыырак мөгелер шала кошкак мөгелерге таваржып турар апаар.

Мөгелерге дең байдалды тургузар сорулга-биле 1937 чылда С.К.Токаның дорт удуртулгалыгы-биле ооң арга-сүмезинге үндезилээш, 256, 128, 64 дээр ыдыктыг саннарга доктаап, мөгелерниң аттарын бижээр дугаар тыртар онагларже кирген. Дугаар тыртары бөгүнге чедир күштүг бооп арктан. Чамдык таварылгаларда амалаар онагны ажылдай бээривис, окта таарышпас. Амалаар, шавыштыр салыр онаглар мөгелерге дең байдалды тургузуп шыдавааны-биле 67 чыл бурунгаар тыва хүрештен узуткатыган.

Тыва хүрештиң ыдыктыг саннарыңа чагыртпайн, хүрешти массалыг болдуруп сорулга-биле туралаан-на саннарга доктаап, хүрешти эгелей бээр апарган.

Шагның үезинче эглип көөр апаар бис. Тыва тоолдарның кол эзээр хүреш тургузуп турар болгай. Чүс-чүс чылдарның дургузунда үелерниң байдалдарыңа дүүштүр өскөрлишкиннерге таваржып турза-даа, бодунуң национал чаңылдарын, угланышының, утка-шынарын салбайн, бо хүннерге чедир чурттап, чоннуу болуп, хей-аьдывысты хүреш көдүрүп чоруур болгаш ол национал чоргааралывыс апарган.

Түңнелинде, салыг санында саарзык онаглыг мөге артып калыр. Ол мөгени хос девигже чалаарга, сус чогу кончуг үнүп келгеш, девээр аттыг болуп, холун ийи-үш карбаңнадып чоруу, олудунче маңнап чоруу баар. Ол дээрге, мөгеге деткимче эвес, харын-даа моральдыг согуу ышкажыл.

Мөгелер. Тыва хүрештиң мөгелериниң саны чылдан чылче көвүдөп, уран аргалары байып турары өөрүнчүг. Тыва хүрештиң хааны — Аяс Монгуш. Тыва хүреш өөредилге программазыңа кире бээрге, Аястың дуржулгалыгының дугайында эртем ажылдары бижиттинер дээрзи чугаажок.

Моол мөгелер кээп, чараш хүрешти көргүзүп турары эки-дир. Олардан хөйну өөренип ап турар бис. Ынчалза-даа моол хүрештиң дүрүмү бистинден дыка ылгалдыг. Моол мөгелер черле далашпас. Колдуунда хончуга хүрежи-ринге ынак. Туткан дораан арга кылып, күш-даа дөгевестер. Удурланыкчызын аажок шинчилээр, бутту дыка хайгаараар.

Тыва хүрешке өске сөөк мөгелерни массалыгы-биле кириштирип турза эки. Баштайгы удаада деңзи аайы-биле хүрештир тургаш, чоорту улуг хүрештерже кириштирзе эки боор.

Догааш. Шаг-төөгүдөн бээр тыва хүрештиң маргылдааны үндүрүп кээр кезээ — догааш. Чаңгыс онагга ийи мөгениң аразына ийи-үш-даа догааш болу бээр таварылгалар бар. Ындыг таварылгаларда шииткекчилер үениң байдалының аайы-биле аңгы-аңгы түңнелдерни үндүрүп турганнар. Кажан догааш болу бергенде, мөге салыкчыларының кирип келген саналын езуугаар төңчү түңнелди үндүрери чоумчалыг.

Тыва хүрештиң шииткекчилери. Шаг-төөгүдөн бээр тыва хүрештиң маргылдааларына кандыг-даа албан-дужаалдыг кижилер эвес, а шынчы, ак сеткилдиг хоочун мөгелерни чалап ап, оларны шииткекчилер кылдыр томуулап турган. Эрעדужаалын ажылдап, кайы-бир мөгеже чая шииде бербезин дээш шын, нарын шилилдени кылып турган. Бо талазы-биле айтырыг бөгүнге чедир элээр нарын байдалда артпышаан. Хүрештерге кол судьязы-даа, мөге тайылбырлакчызы-даа билдинмес, мөге салыкчыларының ажылын холгаарлааш, микрофонга чаңгыс кижиниң үнү чаңгылангаш туруп бээр.

Ажык-чарлыг амгы үеже мөгелерниң адын бижээр дугаар тыртышыныг “хаагылыг” байдалдан уштуп, чоннуң караанче чоокшуладыр, шииткекчилерниң холундан ырадыр, тускай ширээни дерээш, ооң кырынга улуг шил савадан тургускаш, мөге салык-

чылары дөрт талазындан келгеш, ол шил саваның иштинден мөгелерниң онаан тыртып алгаш, чанында микрофонга мөгелерин чонга боттары чарлап турарын чедип алыры күзенчиг. Ажык-чарлыг үеге чагыртып, мөгелерге дең байдалдарны тургузарының кара чаңгыс шын аргазы ол. Бо органы ажылдап эгелей бээр болзувусса, “мөгениң майы кадырык” деп үлгер домаавыс амыдыралга боттанып эгелей бээр.

Тайылбырлакчы. Бо талазы-биле шуут чыдып калган бис. Кымның-даа хүлээлгезинче холгаарлап кирбес, кымга-даа чагыртпас, бот-тускайлаң ажылдаар, чечен-мерген, toda, өткүт үнүг, хүрештиң аргаларын билир, мөгелерни таныыр дээди чергениң специалисти кижиге бо хүлээлгени күүседип шыдаар. Мөгениң ажылдап турар аргаларын, частырыгларын сайгарып, чонга тайылбырлап бээр хүлээлгелиг.

Хөгжүм үдөлгези. ТАР үезинден эгелээш, чеден чылдарның төңчүзүңге чедир тыва хүрешти дириг үер хөгжүм үдөп келген. “Дөге баарын”, улустуң ырларын, тыва марштары өй-өйлеп чиртиледип каап турар үер хөгжүм үдөлгелиг тыва хүрешти көрүп орага, кижиниң хей-аьды көдүрлүп, угаан-бодал таалалга алзып, эт-ханы хайнып келир.

Хеп-сыны. Мөге бүрүзү бөрттүг болур ужурлуг. Тозан чылдарның эгезинде школа башкызы Владимир Монгуш тыва бөрттерни шинчилеп көргөш, эртемге үндезилеп ажылды бижээш, ол-ла ажылын бөрттериниң чуруктары-биле немээш, “Башкы” сеткүүлге парлаткан болгай. Тыва мөгениң бөгүн онзалал айыткан. Моол майыктыг бөрттер деп турбайн, ол бөрттүң майыын чүге ажылдап болбас деп.

Мөге салыкчыларының хевилерден тургустунган, чаңгыс аай болза эки. ТАР үезинде бир таланың дээр өңнүг көк, өске таланың чер өңнүг ногаан терлик тоннарлыг, а курлары кайы-даа таланы сарыг-сарыг турган. Аяс хүннүг, тайбың дээрлиг, тодугдогаа черде амыдыралды көргүзери-биле ол үш өңнү шилип ап турганы таварылга эвес.

Түңнел сөс. Тыва хүреш өске чоннарның хүрештери-биле хойтпакталы бербезин дээш, улуг чогаалчылар чогаалдарына мөгениң болгаш мөге салыкчызының омур-хевирин тодазы-биле бижээр. Ылаңгыя Ч.М.Чап “Шагаа — сүзүглелим” деп номунга тыва хүрештиң езу-чаңылдарын эртемге үндезилеп бижээр. Ону ыдыкты-биле сагыыр ужурлуг бис.

Ш.СЕГБЕ.

Эрзин кожжуун.

ИЙИ-ТАЛЫМ ИШТИ-ХӨҢҮ

Ха-дунмазындан халбактан-мас болза, кускун-сааскан дег куураңайнып чораан херээм чүү боор. Улузум-биле ушкжыр мен, улузум-биле улажыр мен.

Мооң-биле катый чугаалап каайн, кым-даа кижилер чоргаларны чоннуң, эштир эземниң. Кымда-даа маадырлар бар, кымда-даа чаагай сеткилдиг кижилер хөй. Тиелелгеннч төөгүлүг 60 чыл оюн таварыштыр Ийи-Талдың иштин-хөңнүн бичии коптарыптайн, мени чектей бербейн көрүңер, чонум.

Мен арай озалдап бижип олур ышкаш мен, адым аксын шеге соккулап көрейн.

Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожунунуң бир-ле дугаар алдарлыг кижизи болза, Адыг-Түлүш Чүлдүм чүве. Ол ТАР Биче Хуралының эң баштайгы даргазы турган. Ооң адын Кызылдың кудумчузунда мөңгедип каан. Ол алдарлыг кудумчу Тыва Республиканың Чазак бажының чаны-биле эрткен. Ол дээрге, алдар-дыр.

Ийи-Талдың ийи дугаар алдарлыг кижилери болза, “контрлар” чүве. Оларның бир дугаарына — Адыг-Түлүш Хемчик-оолду адаар мен. Ол Тываның база бир улуг албан-хаакчызы чорду. Ол ТАР Биче Хуралын-даа даргалат турду, А.Т.Хемчик-оолду япон империалистерге саттыңан, «чыдыгыт сеги» деп буруудаткаш, 1938 чылда Кызылга болган Онза ажык судтуң шииткели-биле боолап өлүрдүлөр. Өске “контрларның” дугайын маңа биживес мен. Ол дугайты бүгү тыва чонга билдингир. Адыг-Түлүш Олдукаевич Хемчик-оол мээң честем болур кижилер. Ооң кадайы, Мартык-маа угбай, мээң авамның угбазы кижилер, хөй ажы-төлдүг, хинчекте-нип-ле чордулар ийин.

Ийи-Талдың ийи дугаар “контр” — Ховалыг Доткан чүве. Ону совет машиналарны өжегээр үрей халдып турган деп буруудатылар. Чүге дээрге, ынчан ол “Совыатранстың” даргазы турган. Ону чаян бооп, боолап өлүрерин 8 чыл кара-бажың-биле солуп каан. Оон соңгу чүккө шөлүлгө база эрттирди. Ховалыг Доткан чоокка чедир Кызылга чурттап чорду.

Ам Адыг-Түлүш Хемчик-оолга улуг тураскаалды, оон төрөзүн чери Улуг-Хемниң Хайыракан сумунун кудумчузунда мөңгедип, тургузуп каан.

Ийи-Талга “контрлар” оон-даа ыңай тургулаан. Иштики яамы улузу тудуп алып дээш келирге, мээң честем болур Дашпаа — тээрке астына берди. Курзук оглу Базыр доштуг Улуг-Хемче халый берди.

Ооң кадындан улаан-булуң дээр бажыңга школа база ажыттынды. Ийи-ле башкылыг чүве. Оларны аныяк кыстар мынчаар кожаңнаар чүве:

*Хеймер кара Хелиң башкы
Келген ояр чиде-ле бээр.
Келген ояр чиде бергеш,
Хеймер караа барып хонар.*

*Баштак кара Балган башкы
Барган ояр чиде-ле бээр.
Барган ояр чиде бергеш,
Баштак караа барып хонар.*

Ол-даа барыктыг чүве-дир, Барыкка хуулгааннар база турган болдур ийин. Чүге дээрге мындыг турган чүве-дир ийин: бирээде, ол шагда бажыңнарга печкалар салып эгелзэн, ийиде, сумулар аразыңга телефон деп адаар “узуң-кулактар” көстүп келген, үште, бажыңнарны ак чугай-биле чугайлаар апарган. Оларны үш-ле кижиле кылып турган. Он хуулгаан эрлерниң аттарын безин утпаан мен. Чогуур үенин-биле алырга, олар шупту чаа чүүлдер турган, кылыр кижилери база чаңгыс. Ынчангаш ынчан чон мынча деп чугаалажып турган: “Улуг-Хем кожуунда Хелиң-оолдуң чушкучууан бээшкези чок”, “Улуг-Хем кожуунда Балган-оолдуң чугайлаваан бажыңы чок”, “Улуг-Хем кожуунда Дунгар-оолдуң кырынче үнмээң адагажы чок”.

База чүглө ол эвес, оон-даа өске хуулгаазыннар тургулаан. Ийи-ле борбак талдыг апарган Ийи-Талда чүве-ле бар болдур ийин. Хову-Аксының кобальтызын ажыткан дээш, Ийи-Тал сумузуңуң даргазы Кыргыс Хойтпак-оол Сталинчи (күрүнө) шаңналын алды.

Ол-даа эвээш-тир. Мурнакчы малчы, Ленин орденниң, гвардейжи арат, Михаил Суванович Кудажы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты болду. Ол 1945 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлгө фашисттер Германияны ашкан Тиелелге парадыңга киришти. Сталин башкыны көрдү.

Ол-даа канчаар, Ийи-Талдың кара чаңгыс фронтучузу Кыргыс Норбу-оол дайын шөлүндө каң кадык чанып келген. Ооң-биле чаңгыс бажыңга, чаңгыс подвездиге кады чурттап турдум.

Чүү-даа канчаар, мен Ийи-Талдың кара чаңгыс чогаалчызы мен. 30 ажыг номнарны, 20 ажыг шиелерни бижидим. Мээң шиелерим Тывага, Моолга, Украинага үнүп тургулады. Шүлүктөрүм дыка хөй кадагааты күрүнелерге парлаттынды.

Мээң ачам аажок уран-чечен дылдыг кижилер. Мен оон укталып үнген чадаvas боор мен. Ындыг бе дээрге, мээң чээннерим база шүлүктээр, ырлаар, кожамыктаар улус чүве.

Мээң чээнним бир уругну эчилезин дээш Улуг-Хем ол чарында Баян-Кол суурже көжүрүпкен. Ооң адын Роза Кенден дээр чүве. Баян-Колга келген дораан Роза мынчаар шүлүктөп алган болган:

*Ийи-Тал деп, Баян-Кол деп,
Ийи чурттуг болу бердим.
Ийи чуртум аралары
Идик дурту чыткан ышкаш.*

*Баян-Колдуң чону дээрге,
Маадырлыг улус чорду.
Шприцтеп шиштээрге-даа,
Ишти, хырны ийлеш дивес.*

Мээң бир чээнним эрни өөрү мынча деп кожамыктаарлар болгай:

*Суваң оглу Тадар-оол дег,
Суруң эрге душкан сен бе?
Суруң эрниң, Тадар-оолдуң,
Суррогадын ишкен сен бе?*

*Тенек кара Тадар-оол дег,
Тергиин эрге душкан сен бе?*

*Тергиин эрниң, Тадар-оолдуң,
Технарны ишкен сен бе?*

Чоокта чаа Екатерина Саая дээр шүлүкчү чээнним уруг чок апарды. Ол бодунуң баштайгы номун безин орта көрбеди. Ында мындыг одуруглар бар:

*Имиреңнээң, каттыраңнаан
Ийи-Талдың огу, кызы.
Иртим-не дээр, сергем-не дээр,
Ийи-Талдың малчыннары.*

*Сереелеңнээң, каттыраңнаан
Чээннектиң огу, кызы.
Серегем-не дээр, иртим-не дээр,
Чээннектиң малчыннары.*

Изиг оъттуг Ийи-Талдың иштин-хөңнүн үжеп көөр болза, көөрүңерге ындыг хөмзө, чүү-даа бар болдур эвеспе.

Алдарлыг малчын, орденниң Кыргыс Калын-оол, сураглыг малчыннар Монгуш Болат-оолдар, Туман Кызыл-оолдар, Ленин орденниң механизатор Василий Кечил-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору Михаил Малбык-оол, алдарлыг аңчылар Кыргыс Аралчор, Петр Нас-Сүрүн, Дүк Чалбаа, Михаил Кечил-оол болгаш өскелер-даа. Оон ыңай те шалбадаар Эдер-оол Шулууну канчап уттур мен.

Алдарлыг башкылар дээрге-ле, Ийи-Талда болбас ийикпе. Бетти кыдыы Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Виктор Ондарович Бавуу-Сүрүн, оон өөнүн херээжен ээзи Россияның алдарлыг башкызы Ак-кыс Ашак-ооловна Оюн ССРЭ-ниң безин Дээди Советиниң депутаты чорду. Ча, оон ыңай алдарлыг саанчы, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан Кыргыс Чорбаа угбайны канчап сагынмас мен. База ол ышкаш эткин үезинде сыын дег ыяңгылыг ыраажы Светлана Тадар-оолду канчап уттур мен.

Аттарын алдак-онак сактып олур мен, Тыва Республиканың ыяш ажыл-агый черлеринде Дыртыш-оолдар уктарлыг инженер кыстарывыстың адын канчап кааптар мен. Олар дээрге, бүдүн ызыгуур салгаан албан-хаакчыттар болгай.

Адак соонда, өскен-төрзэн Ийи-Талымны канчап уттуптар мен. Ынчанмас болза, чогаалчы ат эдилеп чораан херээм чүл?

*Ийини куду чөлзиптер мен,
Ийи-Талче чөлзиптер мен.
Ийи-Талга чедеримге,
Иштим ынаам манап олар.*

*Иштим ынаам манап орда,
Ийлеп чораан херээм
чүү боор?*

*Ийи билээм сывырыңгаш,
Иштен черле чарылбас мен.*

*Иштим ынаам идегелдии
Ийи караам одулайын.
Иштешкеним иштии хою
Изиг-демир одулайын.*

Ыраажылар бисте бар харын. Хөгжүмчүлөр, чурукчулар база бисте. Илья баштаан хөгжүмчүлөрни канчап оюп кааптар мен. Фамилиялары артында Моховтар болгай.

Эртемденнер база изиг оъттуг Ийи-Талда болгай. Ол дээрге,

Тываның күрүнө университетиниң башкызы — Мира Викторовна Бавуу-Сүрүн-дүр, филология эртемнериниң кандидаты. Оон ыңай база бир кыс дунмам, сураглыг башкы Елизавета Кыргыс-овнаның педагогика эртемнериниң кандидаты огу бар, улуг аараан, бажым ажылдаvas болгаш ооң ат-сывын-даа сактып чадап калдым. Чүү-даа болза, Павел Михайлович Тапышпан ышкаш чүве.

Бир-тээ кижилер чурттап турар болганда, эмчилер чокка канчап боор. Ийи-Талдың эң баштайгы эмчизи — Саргыжык чүве. Үениң эрткенин-биле, ооң ат, фамилиязын уттуп алган-дыр мен. Чон ону Саргы эмчи диждир-ле чүве. Ооң соонда, Роза Кыргыс-овна Кенден, дараазында — Амир Калын-оолович Кыргыс. Ам оон улуг эмчилер тыпты берген: Константин Ховалыгович Орус-оол, Валерий Петрович Насюрюн — кайызы-даа хирургтар, олар Кызылда ажылдап турарлар.

Ийи-Талдың чону черле ук төөгүзүндө дайынчы улус чүве. Ында офицерлер-ле эңмежок: улуг лейтенант Каң-оол, улуг лейтенант Кумзат-оол, улуг лейтенант, тыва эки турачы Сат, майор Дактаң, Араттың аятыг шериниң үгер-боо кезээниң командири, майор Күстүгүр, адак соонда, Тываның бир дугаар уждукчузу майор Чооду Кидиспей. Ол бистиң честевис кижилер, чайын шөлзөп келгеш, “чиик каразын” орук ийинге тургузуп каар. Кымда дегбес, ынаар чайлаар чүве, ам болза... Ординаржызы сөөлүндө тыва эки турачы апарган, фронтучу Борис Лама болгай.

1912 чылда манчы-кыдат эжелчилерни чурттан үндүр сывырып турда, Ийи-Талдың Барык кыргыстары база идепкейлиг киришкен. Олар болза, Опай, Даваа-Дарга, Иргек, Кончукай, Курзук, Мойтуужук, Чамбаалай, Шыра-Хуурак, Кызыл-оол болгаш өскелер-даа. Бо дугайын академик Ю.Л.Аранчин Барык кыргызы Коңзулактан дыңнап бижээн. (Коңзулак дээрге, Тыва АССР-ниң саң-хөө министри турган Бүдегечи Коңзулакович Бүдегечиевтиң адазы-дыр). Ол үеде үжүк-бижик чок турган болгаш чамдык кижилерниң аттары кирбээң. Мээң кырган-ачам Кыргыс Суваң Сундуккай деп даамал дарганың бөлүүнге турган.

Мен “Уйгу чок Улуг-Хем” деп роман-эпоскемге бо материалдарны Кызылдың партия архивинден ушта бижип, ажылгаан мен.

“Уйгу чок Улуг-Хемниң” кол болуушкуннары мээң өскен-төрзэн Ийи-Талымда, Барык хемимде болуп турар. Оон ыңай Ада-чурттуң Улуг дайыны, аңа тыва эки турачыларның киржилгези, дайынчы хөделишкениннениң демдегелдериниң журналы. Чечен чогаалды энепоя эпос жанрынң негелделери ындыг. Бир эвес мен Л.Н.Толстойнуң “Дайын болгаш тайбынын”, М.А.Шолоховтуң “Оожум Донун” номчуваан болзумза, “Уйгу чок Улуг-Хем” удуп чыдар чадаvas турган ийик.

Черле ынчаш чечен чогаал ийи-чаңгыс талантылыг кижилерниң өңчүзү эвес, ол бүгү кижилерниң

төрелгетенинн угаан-бодалының эртинези-дир. Мен ындыг ааскежикке таваржыр салым-чолдуг болган мен. Мырыңай чоокта чаа ындыг өөрүшкүнүң кежиин четтирдим. Тываның күрүнө университетиниң башкызы Елена Тадар-ооловна Бады-Мөңгө мээң “Уйгу чок Улуг-Хем” деп роман-эпоскемни шинчилээш, филология эртемнериниң кандидаты деп эртем чадазын камгалап алды. Меңээ, чогаалчы кижиге, автор кижиге оон улуг аас-кежик турбас. Четтирдим, Елена Тадар-ооловна!

Мен Ийи-Талдың чаңгыс чогаалчызы эвес мен. Мен ону баш удур, өттүр көрүп олур мен: мээң салгакчыларым хөй болур. Швейликен тон деп чүве ол-дур. Ону чүңү-биле бадыткаар мен?

Шагда Ийи-Талга Комбу-Сүрүн деп ирей чурттап чораан. Аът-биле ындыг-ла ыйнаан харын, а бо ашак дээрге, Улуг-Хемни улуг мыйыстыг хүрең шарызы-биле эжиндирип кеже бээр кижилер боор. Оон Баян-Кол орустарындан кылбыштап алгаш, ол-ла кежээ дедир дүжүп кежип кээр. Бо хуулгаазын таварылга-дыр бе?

Биске оон-даа хуулгаазын кижилер турган. Ол дээрге, Борастай огу Хунажык ышкажыл. Ол дээрге, бистиң караавыска көзүлдүр-ле, өрттедип каан хой бажын тудуп алгаш, Барык-Аксында эрремче халый бергеш, оозун суг иштинге дөгерезин чип алган үнүп кээр кижилер боор. Ол ынча башты хемирип ора, суг иштинден чаңгыс-даа катап бажын ужулбас, ооң чүглө бүкүлээжиниң кырындан борбак-борбак хейлер былдырткайндыр үнүп турар. Сен ынча үр ээрэм дүвүңгө хой бажы хемирип келгеш, канчап суг тырттыммас кижилер сен деп айтырарга, дүжүңге-даа какпас, “шериг чажыды-дыр” деп каар.

Мен анаа-ла эвес, аас-кежиктиг чогаалчы мен. Ынчанмайн канчаар, ындыг элдеп хуулгаазын чоннар кижилер. “Уйгу чок Улуг-Хем” дээрге, бүгү тыва чонум-дур, бүгү тыва чонум дээрге, “Уйгу чок Улуг-Хем”-дир.

Мен чогаалчы кижилер мен. Өөреникчилер-даа, студентилер-даа, башкылар-даа, эртемденнер-даа меңээ мындыг айтырыгны үргүлчү салып турарлар: “Чогаалды канчаар бижирип боор чүвөл?”

Мен анаа боданмас-даа мен, чаңгыс аас харыылап каар мен: “Прозаны холдарым-биле бижир мен, лириканы карактарым-биле бижир мен, драматургияны эриннерим-биле бижир мен, поэзияны буттарым-биле бижир мен, а картошканы думчуум-биле казар мен”.

Ам адак соонда, аар аараан мен. Шагда болза, Ийи-Талдың байының огу болгаш, ирт эдиндаа бүдүңгө чыгыгы чиптер турдум. Ам шилеге-даа шиштеп шыдаvas мен. Чагдан чарылдым, колбасаны хостум, кургулдайны кустум, черемеден чөгөндим, хырбача-биле кырыштым, арага-биле акташтым. Чүглө кара мүн ижер-дир мен.

Ам арат чонумга кара чаңгыс чагыым арткан: “Кижилерден бедик чорбаңар, кижилерден чавыс чорбаңар”.

2005 ч. апрель.

Буян-Кежик хавы

Авамның адын Иргит Севил дээр, Иргит боорда анаа Иргит эвес, Хоскан-Иргит уктуг кижэ (бичимде Каксаан-Иргит деп бодап чордум). Канчап Хоскан-Иргит апарганын Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрэн сумуунун үндезин чурттакчызы, 1906 чылда төрүттүнген Иргит Өпей Успун-Кенденовнаның барымдаалыг чугаазын ооң уруу, Кула Нортатовна Серен даай-авамдан дыңнаанымны төөгү бээйн. «Төөгүзүн билбеске — төөрөй бээр, төрелин билбеске — түрөй бээр» — дижири-ле шын.

Каржы, ынак эвес ашаандан дескен аныак, чараш херээжен, иштинде шимчеп эгелей берген дун төлүнүн атка шапкан тудум, тепкиленири дам барып чоруурун эскерзе-даа, адының маңын улам дүргедепкен. Долуманың аас-кежикке бүргедипкен, чаг иштинде бүүрек дег чораан делегейи ашак-ка барган соонда, буступ чаңчарланган. Ада-иезиниң эрге-чассыг, чоргаар кызы ашааның кевин-херекчок черге хүннеп, эттээринге шыдашпайн, хайыралыг амытынындан чарлыр деп шиитпирлээш, дезипкени бо.

Сагыш-сеткилин чимдөөк кыдыр, шыдажы аргажок аарышкызындан ооң хөлэээн хөрөк-чүрээ өгдөейнип, кыдырык кара карактарының чаштары кып-кызыл чаактарын куду изигиз дамдылап чораан. Биче Мөңгүн-Хайыраканнаның (Биче Мөңгүн-Тайганың шаандагы ады) меңгилери хүннүн алдынналган херелдеринге чайынналып турарын, тарбаганнарның сойтулажырын, куштарның эдерин-даа ол эскербейн, сугнуң арыг кылаңындан чүзүн-баазын даштарның өңү тода көстүп, кадыргылар чакпаларын чайып, өөр-өөр аңгы дуурайалар эжинген, дааш-шимээнин ырып чыдар Мөген-Бүрэн хемни Долума сүстүрүп кеже берген. Ол ам кара чажындан кызыл-даван ойнап өскөн Ортаа-Шегетей, Мөген-Бүрэн, Хем бажы, Аспатына чайлаг, күзөг, кыштаг, чазаглардан көштерниң чүректен сиккен эргим дааш-шимээнин дыңнава, чаажыктырып алган хунажыын, сарлыктырын, кара баштыг хойларын сагбас, кадарбас, сүт, өрөмезин хайындырбас, хойтпаан тикпес, төрөөн кижилериниң эргим арыннарын моон сонгаар көрбөс, а ону өөрүтүп, хөлээдил, уярадып чораан өрөмчөйи өскерлиш чок артып калыр, амыдырал уламчылаар. Кажанда-даа ындыг салым аңаа таваржырын бодавайн чораан кыс муңгак бодадалга алыскаш, Аспаты хемни сүстүрүп кешкеш, ооң төрөңдөн-даа кортпаан.

Аыттың маңының аайы-биле чүген суглуун шыңгырадыр чэлзип орда, кулактарда чүгле хат сыялаар, а Долума төрөөн черинге ашакка баарының мурнунда үе-череги-биле ойттулааштап, ойнап-хөгөлөп, кожамыктап, тывызыктажып турганын сактып чораан.

Каргыраа хемниң эринге чортуп келгеш, адындан дүшкеш, борбак-борбак даштарлыг, кадыр

хаяже базып үнүккен. Аа богда, бурган-на өршээзин ам! Чоннун «Эрин ашкан хем кончуг, эрин хоскан кыс кончуг» — дижириң херек кырында боттаныры бо-дур аа? Амыдыралының эң-не сөөлгү бо хүнүнде Долума төрөөн чериниң делгемнерин эргилдир эргелел-биле байырлашылаан, көрүп турган. Иштинде шимчез хини тудуш көңүс кем чок, төрүттүнмезин төлүңгө буруузун минни аарак, ынак даглары, хемнери, хөлдери, хову-шынаалары, төрүттүнгеш, чаш, элээди чылдары эрткен кидис өө-биле, эң-не эргим ада-иези, дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле, мөңгөдөл чазып чораан, откөкөске дүшкү дег, олан-чипең хып дээр чалыг назыны-биле Долума кезээ мөңгөдө байырлашкаш, «Хайыраан бот» дээш, Каргыраа хемче халый берген. Ол аразында, Моолдан Тываже амыдырал дилеп кел чыткан аныак моол оол карак чивеш аразында хаядан хемче шурай берген кысты көрүп кааш, эрик дургаар халып-ла каан. Хемниң шапкын саарыгларын чара чүткүп чорааш, кыстың чавагалыг чоон кара чаштарындан сегирип алгаш, сугдан үндүр тырткаш, доңгайтыпкаш, аксы-думчуундан төгүлген сугну чени-биле аштай тудупкан... Амытынын камгалап алган, чаа-ла оңгарлып келген, арны агара берген аныак уругнуң чаактары долбанналып, ам шуут үнү үнүп келген: «Кым сен?». «Мени Калзан дээр» — деп, ол харыылаан... Шак-ла ынчалдыр бот-боттарын тыпчып алгаш, Аспатының аргазында чадыр тудуп алгаш, Долума биле Калзан чурттап бергенер.

Калзан узун эвес-даа бол, эът-ханы тырын, мага-боду аңнаарында чаяаган-даа дег, чорукка зезигизин тевер, чонунга олчазын сөөнээр, аңааш, черле хол куруг келбес кижэ бооп-тур. Аңчы кижэ эң-не дидим, чүрекири, аваангыр, мөге болур дээрзин ол амыдыралында чаңгыс эвес удаа бадыткаан-даа. «Чаражынга шай хайындырып ижер эвес» дижири дег, Долума кара чажындан күш-ажылга дадыккан болгаш эрес-кежээзи-биле, айлаң куш дег хоюг үнү-биле чоок-кавы моол, алтай, тыва кожоларын кайгадып, хөлдөдүп, сорок кирип чурттап чораан. Кээрде-ле иштиг (хырынныг) келген огул божуп алгаш, Таңдычап деп адап алганар. Таңдычаптан аңгы өске ажы-төлдү оларга бурган башкы чававаанындан, эрге-чассыг, эр кара чааскаан, «чаг-муңгаштаан бүүрек чийин дээр, чараш, өңнүг кеш кедей дээр» дег, өссе-даа адазы дег аваангыр аңчы, иези дег ажылгыр, ырлар болган. Ада-иезиниң кижизидилгезиниң салдары ийик-пе, Таңдычап чаныш-сыныш чок чоргаар, топтуг мөзү бүдүжү-биле чайгаар чонну хаара тудуптар турган. «Шаг-шаа-биле турбас, чавыдак көгү-биле турбас» — Таңдычап өг-бүлө тудуп чурттааш, тос оол, бир кыстыг болган. Таңдычап кадайы Таңдалай-биле аң, куш чаражын он ажы-төлү дег чаптап, ава-чери Тывазының каас,

байлаан, бойдузун карак огу дег камнап, магадап, ажы-төлүн база шак ынчаар кижизидип, доруктуруп чорааннар. Ашаан хоскаш, амы-тынындан чарлыр часкан Долума Калзаннаның ачызында аас-кежиктиг амыдыралын тып, кырган-ава болганынга канчаар-даа аажок өөрээш, буян-кежик хавын үр үеде денди шевер, чараш кылдыр даарааш, Таңдычап огулунуң чаңгыс кызынга эң-не эки күзээш-киннерни йөрээп тургаш, суй белекке сунган чүве-дир. Ооң ол буян-кежик оштаан йөрээли Хоскан-Иргиттерниң ажы-төлүңгө, ылаңгыя кыс хиндиктигеринге доктаап, буян-кежик хавының буянын алганының ачызында Хоскан-Иргиттерниң херээжен улузу белен-селен алдырап-уттурар чүвези чок, арат чонун азырап чоруур, аастыга чаргызын алыспас, алыс угундан чечен-мерген, ус-шевер, уруг-дарыы мурнуу эдээр каза базып, кодан сыңмас мал-маганы (чүгле төвези чок) арты эдээр каза базып, чурттаза-чурттаза, мөңгө меңгилерлиг Мөңгүн-Тайгазында, Тывазында, Моолда, Сенгел болгаш өске-даа сумуларында оюн оя, чыгин чире чурттап чорлар ийин. Таңдычалтың тос оолдары чыткан хой тургуспас томаангы-даа болза, ажылгыр кежээзи, мөге-шыыраа-биле арат чонун алдаржыдып, кайгадып, хей-аът кирип чораан. Ооң бир чижээ: Таңдычалтың бир ажылгыр мөге огулунуң Чарыстан Мөген-Бүрэнче көдүрүп эккелген «көдүрер дажы» ийи-үш кижэ безин арай боорда аргажып көдүргөн чүведир. Кажан ол мөге өлүргө, шаандакы езу-биле ажык дээр адаанга, черге хөмөйи орнукушкан. Оон хөй чылдар эрткеш, агара берген шагжаң хөрөк сөөктеринге дилги чылдың-на уя тудар боорга, улус топтап көөргө, ээгилир-биле хендирбелер сөөктериниң чүстери чок тудуш болган дээр чоржук.

Хоскан-Иргиттерниң салгалдарындан каш өг-бүлө дугайын допчулаптайн. Бир-ле дугаарында ылап болган бо барымдаалыг төөгүнүң дириг херечизи чораан Иргит Өпей Успун-Кенденовна-биле Хертек Нортаттарның найыралдыг өг-бүлөзи он ажы-төлдү болган: Долгар, Дөрбет, Минчей-маа, Дозур-оол, Хураган (Хуваа), Серен, Сенги-Доржу, Мөңге-Байыр, Бады-Байыр, Екатерина, Мария. Оларның аразында башкы, уруглар эмчизи, аныяндан комсомол, көдээ советтин дуртур ажылдакчызы, ук ызыгуурун салган малчын дээш, кымнарны чок дээр, ажы-төлүнүң уруг-дарыының уйнуктары-биле каттышкаш, арбан шагда ашкан, ол дугайында соонда болзунам...

Ам Мөңгүн-Тайга кожуунун «Мөген-Бүрэн» колхозунун төрүүр хой колдуунда малдап чораан, казах, алтай, моол кожоларлыг чурттап чорааш, хам ызыгуулуг дээш, Бай-Тайга кожуунун Шуйже (1954-57 чч.) шөлүттүрүп чораан үлгерлиг өг-бүлө Салчак Чечек Мунзуковна биле Коңгур огул Херлин (шолазы Холурааш) Иргиттерниң дугайында допчу

төөгүлэйин. Ооң дугайында чоокта чаа 75 харлаан, Кызылда уруу Иргит Лидия Херлиевнаның бажыңында ам-даа адак-бышкаа чиик, угааны чарт Чечек Мунзуковнадан дыңнааным мындыг чүве: «Чогум мен Иргит угумну «Хоскан-Иргит» эвес, а Каксаан-Иргит деп билип чоруур мен, чүге дээр-ге мээң угум шаг-шаандан бээр чүглө төве чок дээрден башка, өске чүзүн-чүзүн аайы-биле хөй мал-маганың, хөлчок шыырак чурттап, аң-меңи-биле амыдырап-чурттап чораан ажылгыры кончуг улус. Аң-меңиниң, мал-маганының эдди шала каксыдып алгаш чир боорга, «Каксаан-Иргиттер» деп атка чединген деп билир мен. Тока дарга кээп турда, «чүглө төве чок, өске малывыс четчир болгаш артар» деп саналдапкаш, «Тевечоктар» деп атка база чединген болгай бис. Хам ызыгуулуг дээш Шуйже хөй ажы-төлүм-биле аай-дедир көжүп, хөй малымын хавырып, чедимче чок чурттап чораан үевис база турган. Хам угувус ылап шын, «шивегейни шоодайга чажырып шыдавазы» дег хөрөлт-тинмес төөгү-дүр ол. Тываның алдар-сурагыл хамнарының солутунмас Президентизини, улуг чогаалчывыс Монгуш Кенин-Лопсанның «Читкен уруг» деп номунда бистин ук төөгүвүстү эки бижээн-дир. Репрессия соонда безин чеже-даа эки малчыннап чорзувусса-даа, шаңнал-макталче-даа кирибес, чер албайн чордувус, бир катап харын, Анчымаа Тока аржыыл белекке бергенин сактып ор мен. Чогум үнген-кирген чонувуска аажок боорувуска, дарга-бошка-даа, анаа бөдүүн-даа чонувус, алтай, моол, казах өңүктөривис-даа өгден черле үстүр эвес... Шуйже көжерде, Лидия уруумну хырынныг, арктаннары — Лиза, Хүлер-оол, Лина, Саша сугнуң аразы 2-3 хар оонак чүвөлөр-ле болгай. Шуйнун Сайыр-Аксынга ынчан чылан дээр-ге имилеме, бир катап инээм сагаш, өөмчө кирип кээримге, отче кирбезин дээш өртеп каан Лидия уруум чанында чылан дүште-даа чок ор-ла. Чогум каржыланмайн, эп-чөп-биле корга-корга, уруумну үңгеп чорда-ла, чыландан камгалап алдым, Лопсаң-оол ол-ла чыланны дөвдээш, боолапкан соонда, улай-улай үш уруу калган болгай, чылан өлүрерге черле ынчаш, чүглө чылан эвес, а хинчээ чок дужунда-ла чораан дириг амытан өлүрерге, хинчээ чөдө бээр дээр шын. Шуйдан Мөңгүн-Тайгаже 1957 чылда дедир көжерде бир хай-халап бол часкан. Чаа божааным Бористи кавайга, бир аытка тон чеңнеринге Лидия биле Линаны артып алгаш, Саадак сынын куду чортуп бадып олурувуста, Данзын-оолдун ийи уруг артып алган ады хенертен хойгаш, үңгүрге баскаш, ухар орта, Линаның куйга бажы, сегелинден хан төгүлгөш, хөвөң өрт-тедип тургаш, арай боорда ханын доктаадып алган мен...

Линаның сегелинде чирик сорбузу ам-даа чораан чүк. Чогум амыдыралды аар-бергезин, аарышкызын билген тудум, кижэ

кезеп, харын угаан кирер боор чүве. 76 (иезиниң иштинге чораан чылын улуг назылыглар ылап-ла бир чыл немеп аар) харлыг назынымда кончуг аас-кежиктиг ава, кырган-ава мен, чүге дээр-ге байла чүвем — ажы-төлүм. Оларым төрөөн черинге, чонунга төлептиг бараан болуп чоруурунга, өзүп көвүдээш, арбан-суму чедер деп барганынга өөрүвейн, чүге өөрүүр мен. Эң улуг уруум — Лиза, күдээм Аңчы-оол мени салгап, чуртун ээлеп, эки малчыннап, Мөген-Бүрениң мурнакчы сарлыкчылары болдулар, олар 4 ажы-төлдү, аныяанда-ла «адының бажы хоя берген» Хүлер-оол огул — 8, даараныкчы Линам — 6, башкы Сашам — 7, радиожурналист Лидиям — 2, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, «Тыва» деп хөмөйсыгыт ансамблиниң үндөзлекчилериниң бирээзи Борис огул — 2, Кызыл хоорай департаментинде Гаям (чогум эртеми библиотекары) — 7, солун ажылдакчызы Иван огул — 3, эмчи Наташам — 1, малчын Андрейм — 3, тудугжу Уран огул — 3, сadyжы Байлак уруум — 3, аарааш, аныяндан калган Чойганмаа уруумнун 2 огул Лидия уруумбиле илээр эмигележип азырап чоруурум бо. Үргүлчү көдээге чурттап чораан кижэ бо чагайжыды туттунган Лидияның чаңгыс өрээл бажыңында чаңчыга бердим. Тыва кижэ малдан халбактаныр болза, черле аштап өлбес, 40 харга чедир арага ишпес, улугну — улуг деп, бичини — бичи деп хүндүлөп, төрөөн чериниң бойдузун, төөгүзүн, тыва дылын камныг кадагалап, ынак болур болза, эки чурттаар. Мен ышкаш ажы-төл аартыктавайн (13 ажы-төлдү маадыр ие), хөй божуп, оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизидип, өстүрер — силерге чагыым бо» деп чугаазын доосту.

Мээң авам Шөмбүл Сенмит Бурушкаковнаның ада-иезин Салчак Бурушак биле Иргит Севил (Каксаан-Иргит) дээр. Авамның кады төрөөннөрүндө мал-маган атыг Хуан, Молдурга, Бызаа, Өшкү-Саар деп дуңмалары бары кижини кайгадып, каттыртып, сонуургады бээр. Оларның аразында Тывада билдингер чогаалчы Салчак Молдурга Бурушак огул номчукчу ам танып каан боор. Амгы үеде чок, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны чораан Метпээ (Сарала) чонну баштак-хөгүлүг, гармошкалаар, солун, хөктүг чаңы-биле хөгледип чораан Биче-оол дээр даайларымны бола сактып кээр мен. Авам биле ачам Кыргыс Шөмбүл Сундуевич 12 ажы-төлдү төрөөш, кижизиткенир, ам оларның артан сес ажы-төлү: бухгалтер, тудугжу, кижэ эмчизи, суд ажылдакчызы, тренер, сadyжы, метеоролог-радиост бооп, Мөңгүн-Тайгада, Кызылда төрөөн чериниң хөгжүп-сайыраарына төлептиг үлүг-хууун кирип чоруурлар. Авам ам 77 харлаза-даа, ажы-төлүнүң ажы-төлүн азыражып, аргыттынып, дааранып, чечен-мерген тоолдарын уйнуктарына ытпышаан...

Зоя ДОНГАК.

Сары шажын

КУУ-ТЕЙДЕ СУВУРГАН АЖЫТТЫНГАН

Эрте-бурунгу шагдан бээр тываларның чүдүлгези сарыг шажынга, лама-хамга чоннуң чүдүлге-сүзүглели 1980 чылдарның төнчүзүндөн бээр дыка улгаткан. Эң ылаңгыя аныктар сарыг шажынга сеткилиниң ханызындан бүүрөп, хүрээ-хииттерге кирип, лама-башкыларга барып, оортан арга-сүмени ап турар апарганы дыка-ла эки.

Чон сувурганнарны элээн каш черлерде көрүштүг, чараш, уткаш-ынарлык кылып турар аларган. Бистиң Чөөн-Хемчиктиң Адар-Төш кырында, Чыраа-Бажының адаанда Куу-Тейде тудуп кыл-галаан.

Куу-Тейде сувурган күрүнениң улуг оруунуң мырыңай чанында турар. Ону Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак, ооң өг-бүлөзи, оолдары, кудалары, эш-өөрү боттары чарыгдал үндүрүп тургаш, доосканы бо. Сувурганны ында тудуп тургусканы база уткалыг. Бир талазында, ол ынчаар чоок-кавыга Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң ада-иези, төрөлдери, өг-бүлөлери чурттал чораан, оон бодунуң төрүттүнген, өскен-баскан чери ол. Ийи талазында, күрүнениң хөй чон аргыжар кол оруу, ол орук-биле Саян ажар, Саян артындан келир. Үш талазында Чыраа-Бажы, Хорумнуг-Кежиг, Элдиг-Хем, Хорум-Даг суурлар оон чоогунда турар. Сувурган оон чоогу-биле эрткен

дүшкен арат чонга ак орукту, ааскежикти хайырлап турар болгаш ыңай-бээр чорук чораан чонга өөрүшкү-маңнайны бодарадып, багай чүүлдерден арыглап, чайладып, камгалап турар.

Куу-Тейде сувурган ажыдышкынынга тураскааткан байырлал 2005 чылдың сентябрь 3-те улуг-бичии назылыг хөй чоннуң киржилгези-биле бедик деңгелге эртти. Аңаа Тожудан, Кызылдан, Улуг-Хемден, Өвүрдөн, Чадаанадан, Барыын-Хемчиктен болгаш чоок-кавы суурлардан хөй кижжи киришкен. Оң ажыдышкынынга Тибеттен, Камбы-Лама эргелелинден келген лама-башкылар ном-судур номчуп, саң салган.

Олар сувурганның ужур-утказын чыылган чонга билдингир кылдыр тайылбырлаан. Чон янзы-бүрү өңнүг кадактарны сувурганның чанында аскылаан, тыва аыш-чем дээжизин өргүп, чашкан. Чыылган чонну Чадаана хоорайның хереглекчилер нийтелелиниң

даргазы Роза Доржуевна Деге баштаан поварлар болгаш Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржактын аалының херээжен ээзи Маны Оюновна эки хандырган дем-деглээр апаар. Көрүшпээн төрөлдөр аңаа көрүшкен, ишти-хөңүн аңаа чугаалашкан. Бо сувурган чоннуң чоон оруунуң чанында болганда, өгленишкен аныктар оон чанынга чурукка тырттырар, аалчыларны уткуурда, үдээрде оон чанынга база-ла чурукка тырттырары черле чугаажок. Ынчангаш сувурган ыңай-бээр чорук-херек кылып чораан чонга камгалал, буян-кежиктиң күштүг чулазы-дыр. Оон чанынга таакпылап, арагалап, оон чоок-кавызын бокалдырып болбас.

Мен ажыдышкынынга киришкеш, дыка хөйну бодал, назыхарым элээн дөгүй-даа берген болза, хей-адым көдүрлүп, саргыш-сеткилим сергеп турду. Чүгө дээрге мен буддизмге чүдүп, аңаа бүүрээр чаңчылым ындыг кижжи мен.

Буяныг улуг үлө бүдүрген Дандар-оол Көк-Хунаевичиге, Маны Оюновна оларга өөрүшкүнү күзеп каалыңар.

Өршээ хайыракан!
Оолак КАРА-САЛ.

Кино уран чүүлү

"ДЕРСУНУҢ ДИРИГ КОКПАЗЫ"

"Дерсунуң дириг кокпазы" деп делегей чергелиг көрүкчүнүң кинофестивалы сентябрь 2-де Найырал кинотеатрынга ажыттынган. Ону Тыва Республиканың Максим Мунзук аттыг "Дерсу Узала" хөй-ниити ачы-буян фондузу эрттирип турар. Фондузуң удуртукчузу болгаш фестивалдың организақызы — Светлана Мунзук.

Бир дугаар тургустунуп турар фестиваль болгаш ындыг болган боор, оон киржикчилери хөй эвес болган. Ынчалза-даа аңгы-аңгы коллективтер тырттырган ажылдарын көрүкчүге бараалгаткан. Ол ажилдарны Россияның кинематографистер эвилелиниң даргазы Вячеслав Георгиевич Чернов баштаан жюри кежигүннери үнелеп, түңнелин үндүргөн.

А сентябрь 3-те С.Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга бажыңыга фестивалдың байырлык ажыдышкыны болган. Аңаа ырак-узактан келген аалчыларны Светлана база Галина Мунзуктар таныштырган. Ол дээрге үстүндө адааным В.Г.Черновтан өске Владивосток хоорайдан Наталья Ивановна Полозова (Бүгү-россияның төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар нийтелелиниң Приморьеде салбырының даргазы), Владивостоктуң М.Горький аттыг драма театрының артизи Владимир Сергияков

(ол "Дерсу Узала" деп кинога М.Мунзук-биле кады ойнаан), Москвадан СГУ ТВ телекомпанияның төлээзи Владимир Васильевич Зайцев, Красноярскиден "Черлик бойдус" делегей фондузунуң төлээзи Татьяна Чупрова, бир дугаар ажыттынып турар фестивалдың төлөвилелиниң удуртукчузу Сергей Николаевич Шафоренко, Чөөн-Сибирь киностудиязының төлээзи Галина Рютина, Новосибирск хоорайда "Поиск" уруглар киностудиязының директору Петр Иванович Анофриков дээн ышкаш кино делегейинде ат-сывы билдингир кижилер аалдан келген. Кожавыс Хакасиядан база Тывадан коллективтер киришкен. Аалчылар чаа фестиваль тургустунуп турарына өөрүп, оон эгелекчизи Светлана Максимовнаның кызымаккай ажылын бедии-биле үнелеп, Максим Мунзук аттыг фондуга сүй белектерни сөнөп, үнелиг арга-сүмезин берген бол-

гаш моон сонгаар-даа кады ажыл-дажылгага белегин илереткен.

Бо кинофестивалга Бай-Тайганың Тээлиде уругларның "Авырал" немелде өөредилге төвүнүң тырттырган ажылы (уругларга мультфильм) улуг сонургалды болдурган. Студияның директору Виктор Даңзыевич Иргит биле оператору Аяс Сергеевич Чанзан олар тускай шаңналды алган ("Эң эки аномация кино").

Фестиваль 2-ден 4-ке чедир уламчылаан. Аалчылар Кызыл хоорайның школаларына, лицейге мастер класстарны эрттирген. "Найырал" кинотеатрынга Акира Куросаваның "Чеди самурай" деп кинозун болгаш өске-даа киноларны көрүкчүлерге бараалгаткан.

Фестиваль "Шире круг" деп улуг концерт-биле бодунуң ажылын дооскан. Чаа төрүттүнген фестивалдың оруу ак болзун деп күзеп каалыңар. Ат-сурагыг өгбөвис Максим Мунзуктуң уруглары Светлана, Галина Мунзуктарга, ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызынга, Кызыл хоорай мэриязынга мындыг солун ажылы дээш өөрүп четтиргенивисти илередип каалы.

Бистиң корр.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглуvus, дунмавыс, акывис, даайывис, чээнивис **Василий Белекович МОНГУШТУ** сөөлгү орукче үдешкен дөргүл төрөлдөривиске, кудаларывиска, оглуvустун хөй санныг эш-өөрүнге, ИХЯ-ның, ФАА-ның, хоорайның ИХЭ-ниң, республиканың онза байдалдар эргелелдериниң ажилдакчыларына, КАИ болгаш күш-культура, спорттун ажилдакчыларына, чаңгыс-классчыларына, өөреникчилеринге, Кемерово

хоорайдан келген эштеринге, республиканың бүгү кожууннарындан келген иштики херектер ажылдакчыларына, Чөөн-Хемчик кожуунуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинге бистиң кажыдыдалывысты үлежип, материалдыг болгаш моральдыг дузасын көргүзүп келген чонувуска (шупту 300 ажыг кижжи) четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Авазы, аказы болгаш чоок кижилеринден.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс **Анатолий Манчит-оолович ХЕРТЕК** Тывавыстың ыраккы булуңу Бай-Тайганың Кара-Хөлге төрүттүнген.

Ачавыс Ак-Довурактың автошколазын 1977 чылда дооскан, амгы үеде Кызылдың АТБ-зинде чымыштыг ажыл-ижин кагбайн, хөй чылдарда шаңнал-макталдыг, чонунга хүндүткелдиг ажылдап чоруур.

Бо хүннерде ачавыстың 50 харлаан юбилейи-биле ачавыска байыр чедирип, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, узун назыны күзедивис.

Хүндүткел-биле, өөнүң ишти, оолдары, уруглары, күдээзи, уйнуундан.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңында № 220 өрээлинде улусчу эмнекчи-магистр ижин-баар, гайморит, импотенция, арагадан, остеохондроз, депрессия, нерв аарыын, өске-даа аарыглардан эмнээр.

Адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр. Шо-төлге, хуваанак, кыдат хуваанак, өң-биле хуваанак салыр. Ажыл-агыйга, өөредилгеге берге айтырыглар тургустуна берзе, кыска үе иштинде сеанс эрртирип тургаш, дузалаар.

Тел.: 8.905.929.2175.

Дача садып тур мен

Солагай эрикте, 1-ги автобус доктаар черде, 14 соток черде брустан кылган 2 каът кышкы бажыңныг, садтыг, сарайлыг, кудуктарлыг, мотор, суггарылга системалыг, суг кудар ишкир саваларлыг, чунар-бажыңныг, чайгы времянкалыг дачаны садып тур мен.

Харылзажыр тел.: 5-16-32.

Тыва Республиканың № 743 дугаар доктаалы-биле, Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизиниң **Николай Байысланович ДОНГАККА** 2002 чылдың октябрь 11-де тывысканы В № 930726 «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылгасының читкенин барымдаалааш, ону күш-чок деп санаар.

ЧОНУНГА БАРААН БООП ЧОРУУР

2005 чылдың июнь 4-те үнген № 59 "Шында" «Мөге Маадыр» деп материалга хамаарыштыр хууда бодалдарымны илередирин кызыдай. Кайгамчык чараш тыва чурту чүгле бодунуң бойдустан чаяттынган агаар-бойдузу, эгээртинмес байлаа — аң-меңи, кат-тооруу, казымал байлаа-биле алдаржып турар эвес, харын ында чурттаан талантылыг улуг-бичини кижилери-биле база делегейни кайгадып турар. Ол дээш кижжи бүрүзү чоргаарларың ужурлуг. Талантылыгларның аразында тыва хүрештин спортчулары онзагай черни база ээлеп турар. Шынап-ла, Маадыр Каваевичини чон кончуг-ла хүндүлээр, мактаар, оон кижизиг, мөзүлү аажы-чаңын канчал черле мактавазыл. Улугну улуг дээр, бичини бичини дээр, турамыг сеткил чок, дыка эки өг-бүлөгө кижизидилге алган кижжи чорду.

Ол мөгени эки мөзү-шынарының бир тодаргай херечизи чүдөл дээрге, Америкага болган 109 чурттуң төлээлери киришкен улуг байырлалга, делегейге билдинмес чыгыгы тыва чуртун төлээлөп, аңаа хөй чон мурунуга содаглангаш, девип-самнап, оюн көргүскени ол-дур.

Маадырның хережип турарын чеже-даа катап көргөн мен, ол дээш дыка-ла "аарыыр" мен. Ырак Самагалдайдан хүрештин улуг маргылдааларын ыяап-ла кээп көөр чаңылдыг мен. Соян чугаа-биле Маадырга хамаарыштыр мынча дээр мен: даг аът угбас, тар эжикке сыңмас, турарга, узун, тударга, дыңзыг — шын-на мөге

бооп чаяттынган дунмай чорду. Маадырның чүгле чаңгыс дөңмектерин көрүп каарга-ла, оон эктин тудар кижиниң балдыры сириңейни бээр хире.

Бо чылын май 9-та "Шын" солунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазына Аяс Монгушту Маадыр октаптарга, Бүдүн стадион бут кырынга туруп кээп, аңаа байыр чедирген болгай. Ол база чоннуң хүндүткели-дир. Аясты октапкаш, дедир эглип келгеш, Аястың колдууну адаа-биле эртти чоп, ол дээрге Тываның Чаан мөгезин хүндүлээни ол ышкажыл.

Бо мөгени билип келгенимден бээр ол хүрешкеш, шаңналдыг черлерге албан кирер кижжи чораан. Ол чүл дээрге, шын-на шыырак мөге деп чүвени ол көргүзүп турар. Спортчу арга-дуржулгазының бедип турары-дыр. Ынчангаш М.К.Монгушка "Тываның Арзылаң мөгези" деп атты тывысканын чүлдүг деп санап турар мен. Ол дугайын мен база моон мурунда бодал чораан мен. Ынчангаш Маадырның арга-дуржулгасын, оон биче сеткилдиг мөзү-шынарын аныктар өөренип ап, оон үлегер алып болза деп бодалар, күзээр мен. Бодун хуумда мындыг бодалым база бар: биче сеткилдиң тускай шаңналын улуг хүрештерге тургузуп, ону чаңыл кылдыр киризе кандыг ирги. Мөге кижжи чүгле шыырак боорундан аңгыда, чонга ол бараан бооп турар чүве болганда, мөзүлүг аажы-чаңын, бодунуң төлөптүн, чонунуң мурунуга бодун ап билирин көргүзөр ужурлуг деп бодалар мен.

Биче-оол СОЯН.

Куран суур.

ШЫН
e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7794. Чагыг 98.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОЛО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН-1701008466; коррсч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаманың Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн. Херечелелиниң дугаары — ПИ №16-0610. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1). Солунда парламенттин материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүштейн барып болур. Айттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышлаар.